

Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisine Katkı: Özne-Merkezcilik Sorunu

Anıl Varel, Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-5000-5588, e-posta: anilvarel@gmail.com

Özet

Büyük toplumsal dönüşümlerin tahlilinde, özneleri çevreleyen nesnel belirlenimler çözümlenmenin dışında bırakıldığında ya da bunlar geri plana atıldığında; tarihsel açıklama, belirli grupların veya kişilerin, büyük bir serbesti içinde şekillenen irade ve pratiklerinin bir sonucu hâline gelmektedir. Bu tür açıklamalarda, öznelerin başarıları, başarısızlıkları, iyilikleri ve kötülükleri tartışmanın merkezine alınarak, tarih, tümüyle rastlantıların ve tarihsel kahramanların ellerine terk edilir. Osmanlı-Türkiye modernleşmesi tartışmalarında literatüre büyük ölçüde hâkim durumda olan güçlü devlet geleneği tezinde ise özneler, Osmanlı'dan devralındığı iddia edilen bir devlet geleneğinin taşıyıcıları olarak sunulurlar. Bu devlet geleneği mirasını devralan İttihatçılar ile onların devamı niteliğindeki Kemalistlerin iktidarında, sivil toplum ve ara tabakaların siyasal süreçlerin dışında tutulduğu ve mevcut oldukları kadarıyla da gelişip sergilmelerinin engellendiği iddia edilir. Böylelikle ülkenin tarihsel gelişim doğrultusunun, Osmanlı devlet geleneğini devralan asker ve sivil bürokratlar tarafından, yukarıdan bir devrimle tayin edildiği öne sürülür. Bu açıklama, öznelerin irade ve pratiklerini yüzyılların derinliklerinden gelen bir öze (güçlü devlet geleneğine) bağlıyor olması nedeniyle, özne-merkezli tarihyazımının bir örneğini teşkil etmiyor gibi gözükmektedir. Ancak bu görünüş yanıltıcıdır. Güçlü devlet geleneği tezinde tarihsel hareket -bu tezin dayandığı tarihsel verilerdeki tüm ampirik ve diğer yönetsel sorunlar bir yana-, genel bir kural olarak, yine belirli öznelerin kararları ve edimlerine göre devinimini gerçekleştirir. Çünkü 'devlet geleneği' nosyonu asıl olarak, özneleri, nesnel belirlenimlerin dışına fırlatan bir trampen işlevi görmektedir. Bu tez gerçekte, özne-merkezli tarihyazımını fasıllı bir şekilde (devlet geleneği gibi bir ara duraktan) geçerek yeniden üretmektedir. Üstelik bu, yönetsel açıdan kaçınılmaz bir sonudur. Güçlü devlet geleneği tezi, farklı olguların görünürde taşıdıkları bir takım yüzeysel benzerliklere işaret etmekle, bunların birbirleriyle bağlantılı olduğunu varsayar; ancak bu bağlantının nasıl var olabildiğini somut olarak açıklamaya girişmez. Somut çözümlenmede, 'Osmanlı devlet geleneği' faktörü, araştırma planına somut biçimde dâhil olamayan bir ön-kabul olarak kalır. Devlet geleneği nosyonu hiçbir tarihsel gelişmeyi somut olarak açıklamadığı için, öznelerin irade ve pratikleri zorunlu olarak her şeyin açıklaması hâline gelir. Neticede bu tezin savunulduğu metinlerde Osmanlı-Türk modernleşmesine yönelik analizler, hemen her zaman, öznelerin düşünce ve edimlerinin bir eleştirisinden ibaret kalır. Oysa Türkiye'deki modernleşme tartışmalarını artık, Jön Türkler, İttihatçılar ya

da Kemalistlere yönelik övgü ve yergilerin ötesine taşımak gerekmektedir. Böyle bir açıklama tarzı ise öznelerin, nesnel belirlenimler karşısında dipnotlara indirgenmesini gerektirmektedir.

Anahtar Sözcükler: Türk Modernleşmesi, Geç Modernleşme, Bürokrasi, Özne-Merkezli Tarihyazımı, Özgücülük.

Contribution to Criticism of the Strong State Tradition Thesis: The Problem of Subject-Centrism

Abstract

In the analysis of great social transformations, when the objective determinations surrounding subjects are ignored or pushed into the background, historical explanation arises merely out of the results of the will and practices of certain groups or individuals whose acts are supposedly beyond objective constraints to a large extent. In such explanations, focusing solely on successes, failures, virtuousness and evilness of the subjects in question, history is reduced to contingent acts of historical agencies. However, in the thesis of strong state tradition, which is largely dominant in the literature about the Ottoman-Turkish modernization, subjects are presented as carriers of a state tradition, which is claimed to be inherited from the Ottoman Empire. It is claimed that under the rule of the Unionists, who took over the legacy of state tradition, and their successors Kemalists, civil society and intermediate strata were excluded from political processes and their development and further flourishing were prevented to a great extent. Thus, it is maintained that the historical development trajectory of the country was determined by a revolution from above conducted by the military and civilian bureaucrats who took over the Ottoman state tradition. This explanation does not appear to be an example of subject-centered historiography since it links the will and practices of subjects to an essence (strong state tradition) that comes from the depths of centuries. However, this appearance is misleading. In the thesis of strong state tradition -aside from all empirical and other methodological problems involved in the historical data on which this thesis is based-, as a general rule, the historical movement advances through the decisions and actions of certain subjects since the notion of "state tradition" essentially serves a trampoline throwing subjects out of objective determinations. This thesis, in fact, reproduces subject-centered historiography in a gradual way with its notion of "state tradition" functioning as an intermediate stage in its reproduction of this historiographical form. Furthermore, this is an inevitable result of its methodology. Referring to superficial similarities supposedly existing between different phenomena, the thesis of strong state tradition postulates an inner connection between them without ever attempting at explaining in concrete terms how this connection exists. In a concrete analysis, the factor of 'Ottoman state tradition' remains as a presumption that cannot be concretely included in the research plan. Since the notion of state tradition fails to explain any historical development concretely, the will and practices of subjects necessarily becomes the main source of

historical explanation. Consequently, in the studies following the premises of the strong state tradition school, the analysis of Ottoman-Turkish modernization virtually always ends up being a mere critique of the thoughts and acts of the subjects. However, the analysis of modernization in Turkey needs to move beyond the exaltation or criticism of the Young Turks, the Unionists and Kemalists. Such an analysis requires reducing subjects to footnotes vis-à-vis objective determinations.

Keywords: Turkish Modernization, Belated Modernity, Bureaucracy, Subject-Centered Historiography, Particularism.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde devlet aygıtının siyasal iktidarlarca oldukça müdahaleci ve baskıcı bir biçimde kullanıldığı, Türkiye'deki literatürde genel bir kabul görmektedir. Konuya dair muhtemelen en yaygın açıklama biçimi ise bu müdahaleciliğin ve baskıcılığın, Osmanlı'dan devralınan güçlü (aşkın/merkezî/ceberut/baskıcı/despotik) bir devlet geleneğiyle ve yine bununla ilişkili olarak, kendi başlarına bir sınıf gibi ele alınan asker-sivil bürokratların ideolojik donanımlarıyla ilişkilendirilmesidir. Bu çalışmada, söz konusu açıklama tarzının ('güçlü devlet geleneği tezi'nin) ampirik ve yönetsel açıdan önemli sorunlar ihtiva ettiği öne sürülecek ve bu hususta, güçlü devlet geleneği tezinde örtük olarak içerilen özne-merkezli tarihyazımı sorununa işaret edilecektir.

Güçlü devlet geleneği tezi,¹ Metin Heper, Şerif Mardin, Mehmet Ali Aybar ve İdris Küçükömer gibi, farklı kuramsal geleneklerden gelme iddiasında olan isimlerce benimsenebilmiş; Türkiye'de siyasal yelpazenin sağından soluna, neredeyse tümüne sirayet etmiştir. Bu teze göre, Osmanlı-Türk modernleşme deneyimi, Batı'dan oldukça farklı bir biçimde yaşanmıştır. Zira Osmanlı-Türkiye deneyiminde, yüzyılların derinliklerinden gelen bir devlet geleneği, sürece damgasını vurmuştur. Bu noktada söz konusu tez, bir yandan partikülerizmin en önemli temsilcilerinden Max Weber'in 'patrimonyal devlet' kavramıyla,² diğer yandan özellikle Montesquieu'nun yazılarında öne çıkan 'despotik devlet' kavramıyla,³ diğer bir yandan da Karl Marx'ın birkaç yerde değindiği, ancak kuramsal düzeyde derinleştirmedeği 'Asya Tipi Üretim Tarzı' (ATÜT)⁴ tartışmalarıyla da pozitif bir ilişki içindedir. Bu veya benzeri kavramlar çerçevesinde genel olarak Doğu toplumları veya özel olarak Osmanlı toplumu Batı'dan farklılaştırıldığı oranda da, Osmanlı-Türk modernleşmesinin eşsizliği önermesine kuramsal düzeyde bir dayanak bulunduğu düşünülmektedir. Çünkü Osmanlı'dan beri devletin, devletin dışında kalan kümelenmeleri ('çevre'dekileri, 'feodalleşme' potansiyeli taşıyan özneleri, 'sivil toplum'u) boğup, onların iktisadi

ve siyasi olarak güç kazanmalarını engelleyen, özgül bir yönetim mantığına sahip olduğu savlanır. Bu devlet geleneği mirasını devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile onların devamı niteliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kadrolarının yönetimi altında da sivil toplum ve ara tabakaların siyasal süreçlerin dışında tutulduğu ve mevcut oldukları kadarıyla da gelişip serpilmelerinin engellendiği iddia edilir. Böylelikle ülkenin tarihsel gelişim doğrultusunun, Osmanlı devlet geleneğini devralan güçler (asker-sivil bürokratlar) tarafından, tepeden inmece bir biçimde tayin edildiği öne sürülür. Söz konusu teze göre, bu devlet geleneği sürdürdüğü ölçüde, günümüzde de demokrasinin işlerlik kazanabilmesini ve sivil toplumun gelişip serpilmesini engellemektedir.

İşte bu önermeler çerçevesinde, görünürde Osmanlı'dan Türkiye'ye; gerçekte ise daha ziyade Türkiye'den Osmanlı'ya doğru bir süreklilik ilişkisi kurgulanır. Bu süreklilik iddiası da daha cumhuriyetin ilk yıllarından beri vurgulanan, Türkiye'nin Batı'ya benzemezliği iddiasını incelterek yeni bir teorik kurguya dâhil eder. Diğer yandan da devlet ve onu kontrol eden kadrolar, -tarih içinde statik kalabilen bir devlet geleneğinin kendilerine eşlik etmesiyle- mevcut toplumsal dinamiklerin dışında yer alan, onları dışarıdan belirleyebilen bir güçle donatılırlar.

Aslında son yıllarda GDG tezi veya özel olarak onun dayandığı tarihî verilerin geçerliliği, çeşitli açılardan eleştiri konusu yapılmaktadır. Bu eleştirilerin bir kısmı, Osmanlı çalışmaları alanındaki güncel gelişmelerle ilişkilidir. Bir yazısında Edhem Eldem (2013: 271), "Türkiye'de Osmanlı tarihçiliği genellikle merkezin -yani payitaht İstanbul'un- bakış ve anlayışını yansıtan hatta ona ancak bir ulus devletten beklenecek türden özellikler atfeden bir söylem geliştirmiştir" diye yazmaktadır. Bu sorun, bilhassa GDG tezinin Osmanlı'ya dair çözümlenmelerinde çok belirgindir. Bununla birlikte, Osmanlı çalışmaları günümüzde, onlarca yıldır sorgulanmaksızın sürdürülen klişeleri geride bırakacak bir olgunluğa doğru ilerlemektedir. Günümüzde artık birçok araştırmacı, klasik döneminde dahi Osmanlı toplumunu, toprak soyluluğunun kesinkes bulunmadığı, tümüyle istikrarlı ve durgun bir yapıda; devleti de muazzam bir makine gibi işleyerek tüm toplumu kontrol edebilen bir cüsse ve mükemmeliyette tasvir etmemektedir.⁵ Üstelik 'mülk devlet' telakkisinin, Osmanlı'da mülkiyetin tümüyle sultana ait olduğu şeklinde yorumlanabilmesi de artık pek mümkün gözükmemektedir.⁶ Bu, Osmanlı toplumunda bir yanda sultan ve onun köleleri, diğer yanda ise tebaanın yer aldığı ve bu ikisi arasında başka hiçbir sınıfın mevcut olmadığı şeklindeki geleneksel kabulü önemli ölçüde geçersizleştirmektedir. ATÜT tartışmaları ise zaten, bu tezin sessizce bir kenara itilmesi yönünde bir sonuca çoktan bağlanmış gibi gözükmektedir.⁷

Literatürdeki tüm bu gelişmeler, GDG tezinin bünyesinde barındırdığı ve birbiriyle yakından ilişkili olan iki temel soruna işaret etmektedir: (I) Osmanlı'nın klasik

dönemine dair sunulan verilerdeki ampirik sorunlar ve (II) bu verilerin “Batı” feodalitesi ile kıyaslanması sırasında açığa çıkan yöntemsel sorunlar. Ancak GDG tezi, sadece Osmanlı’nın klasik dönemine dair tespitlerinin isabetsizliği nedeniyle değil; özellikle XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye’nin yaşadığı büyük dönüşüme dair tespitleriyle de eleştiri konusu olmaktadır. Hiç değilse, 1908 Devrimi’ni, kapıkullarının bir ıslahat girişimine indirgeme noktasında ısrarcı olabilmek, literatürdeki son gelişmelerden sonra artık pek kolay değildir.⁸ Ayrıca, Osmanlı-Türk toplumunun biricikliğini gösterme yolunda bunca çabaya rağmen; GDG tezinde içerildiği hâliyle Batı toplumlarına dair olan kavrayış da -özellikle uluslararası literatürdeki gelişmeler eşliğinde- bugün artık fazlasıyla sarsılmış durumdadır.⁹ Literatürdeki bu gelişmeler ise GDG tezinin bünyesinde barındırdığı ve yukarıda sayılanların yanına ayrıca eklenmesi gereken, üçüncü ve dördüncü soruna işaret etmektedir: (III) GDG tezinde, özellikle XX. yüzyıl başında Türk toplumunun yaşadığı büyük dönüşüm ve bu dönüşümün iktisadi, ideolojik ve siyasal düzeyde yol açtığı tarihsel kopuşlar fazlasıyla küçümsenmektedir. Dahası, (IV) bu tezde Osmanlı-Türk modernleşme deneyiminin karşısına, onun zıttı olarak yerleştirilen ‘Batı’ kategorisi de yer yer fazlasıyla zorlama ve tarihsel gerçeklikleri eğiip büken bir imgedir.

Ancak bu kadar farklı yönden gelen tüm bu eleştirilere rağmen; GDG tezi Türkiye’de akademi çevrelerinde hâlâ yaygın biçimde kabul görmektedir.¹⁰ Barındırdığı teorik tutarsızlıklara ve dayandığı tarihsel verilerin günümüzde fazlasıyla aşınmış olmasına rağmen söz konusu tezin hâlâ yaygın biçimde benimseniyor olması, tartışmanın güncelliğini korumasına yol açmaktadır.

Bu çalışma ise GDG tezinin eleştirisine, asıl olarak yöntemsel düzeyde ve yukarıda dört başlıkta özetlenen sorunların dışında kalan bir hususta katkı sunma amacındadır. Bu katkı, söz konusu tezde örtük olarak içerilen özne-merkezli tarihyazımının açığa çıkarılması ve bunun tenkididir. ‘Özne-merkezli tarihyazımı’ (kısaca; ‘özne-merkezcilik’) ile kastedilen; tarihsel gelişimin, siyasi öznelerin irade ve pratiklerine indirgenerek açıklanma çabasıdır. Bu tür açıklamalarda, tarihsel kahramanların başarıları, başarısızlıkları, iyilikleri ve kötülükleri tartışmanın merkezine alınarak, tarih, tümüyle rastlantıların ve bu tarihsel kahramanların ellerine terk edilir. Böylelikle olumlu ya da olumsuz özelliklerle donatılan tekil kişiler ya da belirli gruplar, toplumdaki yapısal belirlemelerin dışına taşınır ve aslında kendisi de bir ‘sonuç’ olan öznenin, hangi yapısal koşullar tarafından belirlendiği açıklanamamış olur.

Kuşkusuz özne-merkezli tarihyazımına dair akla gelen tipik ve en karikatürize örnekler, Türkiye’de eğitim-öğretimin özellikle ilk aşamalarında müfredatın temel bir parçası olan tarih derslerinin sunuluş biçimleri ve bu derslerde

okutulan kaynaklardır. Özne-merkezli tarihyazımının bu çalışmada ayrıca ele alınmayacak olan bu versiyonunda, olgular arka arkaya birbirlerine bağlanır ve incelenen olguya göre öne çıkan belli başlı kişilerin ve grupların (padişahların, sadrazamların, İttihatçıların, Mustafa Kemal'in vs.) irade ve pratikleri, tarihin o ya da bu yönde seyretmesinin açıklamasını oluşturur. Özne-merkezli tarihyazımının bu versiyonu, 'ampirist tarihyazımı' olarak adlandırılabilir. Ancak özne-merkezci kavrayış, bunların dışındaki düşünsel üretimlerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Türkiye'de birçok düşünürü uzun süre uğraştıran, 'Batı'dan ne alınmalı, ne alınmamalı?' sorunsalı etrafında gerçekleştirilen spekülasyonlar da özne-merkezci kavrayışa mükemmel bir örnek teşkil ederler. Bu yorumlarda (örneğin Ziya Gökalp'te ya da Osmanlı'nın son ve cumhuriyetin ilk dönem romanlarında) özneler, tarihsel harekete yön vermede yine müthiş bir serbesti içinde kurgulanırlar. Modernleşme olgusu karşısında siyasal iktidarlar, deyim yerindeyse 'Batı' denilen panayırdan ürün seçmeye çalışan birer alıcı gibi tahayyül edilirler. Batı'dan bilimi/teknolojiyi/eğitimi/sivil toplumu vs. alacak ve bunları, Doğu'dan aldığı ya da bizatihi kendi özünde bulunan kültür/ahlak/dayanışma vb. öğelerle harmanlayarak ideal bir toplum yaratacak bir siyasi özne tahayyülü, söz konusu öznelere muazzam bir güç atfetmektedir.¹¹

Bu çalışmada ele alınacak GDG tezinde ise özne-merkezilik, nispeten gizlenmiş hâldedir. Çünkü bu tezde, tarihsel hareketin küçük bir grubun irade ve pratiklerine indirgenmesi, yukarıda değinilenlerden çok daha karmaşıklaşmış kurgularla ve fasılalı bir şekilde gerçekleşir. Bu yaklaşımda, Osmanlı'dan devralındığı iddia edilen devlet geleneği ön plana çıkarılarak özneler, bu geleneğin taşıyıcıları hâline getirilirler. Bununla birlikte, GDG tezinde de tarihsel hareket, genel bir kural olarak, yine belirli siyasal öznelerin kararları ve edimlerine göre devinimini gerçekleştirir. Zira çalışmanın ilgili bölümlerinde gösterileceği üzere, bu yaklaşımda 'devlet geleneği' mefhumu asıl olarak, özneleri, nesnel belirlenimlerin dışına fırlatan bir trampen işlevi görmektedir. Dolayısıyla iş, somut çözümlere geldiğinde; ideoloji ('devlet geleneği') de görünürdeki belirleyici kudretini yine kader adamlarının irade ve pratiklerine terk etmekte ya da bizatihi devletin kendisi insanımsı, irade ve bilinç sahibi bir varlık olarak kurgulanarak tarihsel hareketin açıklamasını oluşturmaktadır. Böylelikle varılan nihai nokta, aslında ampirist tarihyazımının fazla uzağına düşmemektedir. Çalışmanın temel amacı, GDG tezinin, bu özne-merkezli tarihyazımını nasıl yeniden ürettiğini ve bu itibarla toplum ve tarih incelemelerinde anti-bilimsel bir konuma nasıl sürüklendiğini ortaya koymaktır.

Çalışmada, GDG tezi savunucuları arasından; Şerif Mardin, Metin Heper, Mehmet Ali Aybar ve İdris Küçükömer'in metinlerine odaklanılacaktır. Mardin'in tercih

edilme sebebi, kendisinin, Osmanlı-Türk modernleşmesine dair literatürde belki de en çok referans verilen düşünür olmasıdır. Bu alandaki çalışmalarda Mardin, pozitif veya negatif bir referans kaynağı olarak karşımıza çok sık çıkmaktadır. Heper'in önemi, 'devlet-bürokrasi' odaklı çözümlerinin en yetkin temsilcisi olmasıdır. Osmanlı-Türk toplumunda bürokrasiye dair çalışmaların Heper'le diyaloga girmesi neredeyse bir zorunluluk hâlini almıştır. Küçükömer ve Aybar ise GDG tezinin en temel önermelerini, Heper ve Mardin'den farklı olarak Marksizmden devşirilmiş bir terminolojiyle ve üstelik oldukça erken bir tarihte; daha 1960'lı yıllarda savunmuşlardır. Aybar, biz bize benzerizcilğin soldaki en önemli temsilcisidir. Küçükömer'in, sadece solun bir kesiminde değil; özellikle liberal çevrelerce de takdirle karşılanan *Düzenin Yabancılaşması* isimli çalışması ise Türkiye'de siyasal düşünce tarihinin en popüler ve en tartışmalı metinleri arasındadır.

Çalışmanın ilk bölümü, GDG tezinin Mardin, Heper, Aybar ve Küçükömer'in metinlerinde nasıl savunulduğunun gösterilmesine ayrılmıştır. İkinci bölümde, bu tezin özne-merkezli tarihyazımına neden ve nasıl savrulduğu çözümlenecektir. Üçüncü bölümde ise GDG tezine alternatif bir açıklama modelinin, başlıca hangi unsurlara dayanabileceği tartışma konusu edilecektir.

Güçlü Devlet Geleneği Tezi

Şerif Mardin: Osmanlı Devlet Geleneğinin Yüzyıllar Süren Egemenliği

Bir yazısında Mardin (1994: 134), “[ülkemizde] topluma yön verme isteğinin dayandığı ilke insanoğlunun kendi kaderini çizmesi değildir. İstenen sonuç toplumun stratejik noktalarının ele geçirilmesi ve toplum üzerinde kontrol kurulmasıdır” diye yazar ve sözlerini şöyle sürdürür:

...sosyal kontrol felsefesinin derin köklerini geleneksel bürokratik sınıflarımızın toplum felsefeleriyle açıklamak mümkündür. Toplum yönetilmelidir, bunu yapacak olan devlettir, devleti temsil eden de bürokrattır... Bu tutum Osmanlıların karşılaştıkları bazı sorunları çözmek için kullandıkları başarılı bir çözümdür. Fakat 'dün'ün çerçevesi içinde kendi amaçları bakımından başarılı olmuş olan bu çözüm, 'bugün'ü etkilerse, yollarımızı kaparsa ve bugün, topluma getirmek istediğimiz yeni değerlere set çekerse o zaman bu değerlere bugün yapmak istediklerimiz açısından bakmamız ve yargılamamız gerekir (Mardin, 1994: 134).

Görüldüğü gibi Mardin, ülkedeki temel bazı sorunları (ki bu, tek kelimeyle, 'demokratikleşememe' sorunu olarak nitelenebilir), Osmanlı mirasına; daha doğrusu, o çağın koşullarında makul kabul edilebilecek tutum ve davranışların

günümüzde de sürdürülmesine bağlamaktadır. Mardin, pek çok çalışmasında, doğrudan ya da dolaylı olarak bu tema etrafında döner. Örneğin başka bir yerde de DP'nin CHP'ye, ondan önce CHP'nin DP'ye, daha geriye gidildiğinde CHP'nin TCF'ye ve SCF'ye, İttihatçıların zamanın muhalefet partilerine, Mithat Paşa'nın bir muhalefet fikrinin kendisine ve II. Abdülhamit'in de 1876 Meclisi'ne yönelik tahammülsüzlüğünü, arka arkaya birbirine bağlar (Mardin 1991: 178-181). Bu süreklilikten Mardin (1991: 182), muhalefete yönelik bir "kinizm" in, Türk siyasi kültürünün temel bir öğesi olduğu sonucunu çıkarır. Görüldüğü gibi burada da temel sorunsal, 'demokratikleşememe problemi' olarak tarif edilebilir ve aynı yerde Mardin, dikkatlerin yine Osmanlı geçmişine çevrilmesi gerektiğini iddia eder: Osmanlı'da, "mutlak gücü sınırla[yan] ve gerçek siyasa alternatifleri önerme işlevlerine sahip bir mekanizma" olarak bir siyasi muhalefet kurumu mevcut olmamıştır (Mardin, 1991: 178). Sonraki dönemlerdeki cılız çabalar da muhalefet denilen şeyin ülkede meşruiyet kazanabilmesine; Osmanlı devlet geleneğinin geride bırakılabilmesine yetmemiştir (Mardin, 1991: 182-183).

Mardin'de, bu tür süreklilik ilişkilerinin çok net biçimde sunulduğu başka izlekler de bulunmaktadır. Örneğin bir yerde, "[Türkiye,] [d]evlete hizmetin hem *ethos* ve *eidosis*'una ve yüzlerce yıldır siyasî kültürü içinde toplanmış değerlerin tatbikiyle görevlendirilen bürokratik bir cihaza sahiptir" diyerek bürokrasiyi, tarih içinde askıda kalabilen metafizik özlere bağlar (Mardin, 1991: 176). Ona göre zaten Jön Türkler de Osmanlı'daki diğer iktidarlarla aynı mitik ve büyük amacın; devletin bekasının peşinde koşan öznelerdirler (Mardin, 2013: 26). Böylelikle, ülkeyi Osmanlıların mülkü olarak gören anlayışın ortadan kaldırılmasını amaçlayan, 1909 Anayasa değişiklikleriyle sultanın egemenliğini büyük oranda sembolik bir düzeye indirgeyen ve gücü parlamentoya aktaran Jön Türk kadroları, Mardin'in kurgusunda, Osmanlı Devleti'nin bekası esprisi çerçevesinde padişahlar ve onların kapıkullarıyla aynı safa yerleştirilirler.

Mardin'in, tarihsel kopuşları büyük oranda göz ardı eden ve tüm vurguyu sürekliliklere (ki bunların her biri oldukça tartışmalıdır) kaydıran bu okuma biçimi, nihai olarak, Türkiye'nin Batı'ya benzemezliğini kanıtlamaya hasredilmiştir. Devletin bekası şiarıyla sürekli olarak 'çevre'yi boğan; toplum ile devlet arasındaki ara tabakaların güçlenmesine ve siyasetin çoğulculaşmasına izin vermeyen bir devlet geleneği, Batı ile Türkiye arasındaki en temel farklılık olarak konulur. Bu doğrultudaki kıyaslamalara, Mardin'in hemen tüm çalışmalarında rastlanabilir. Hatta Mardin (2012: 9) bir çalışmasının sunuş bölümünü, "...bu eserimizde Osmanlı-İslâm toplumunun ve bugünkü Türkiye'nin Batı toplumlarından ayrılan bazı özellikleri olduğunu gösterebiliyorsak en önemli gayelerimizden birine varmış sayılırız" diyerek bitirir. Ancak bu vurgu, bazen nispeten geri planda da olsa hemen tüm eserlerinde mevcuttur.¹²

Şu ana kadar adı özel olarak anılmayan, ama hemen tüm temel önermeleri yukarıdaki atıflarla ortaya çıkmış olan 'merkez-çevre' teorisinin temel esprisi de Türkiye'nin tarihsel gelişiminin, Batı toplumlarına benzemezliğidir. Bunu, çok net biçimde Mardin (2013: 224) de ifade etmektedir:

[Merkez-çevre teorisinin] kimsenin anlamadığı asıl önemi, moderniteye doğru gidişte Batı'nın sosyal, siyasî ve iktisadî yapılarının entegrasyon şekliyle, bizim benzer yapılarımızın entegrasyon şeklinin farklı oluşuna işaret etmesidir.... Batı'da... sivil toplum öğeleri orta zamanlarda doğmuş bir iç gerilim örüntüsüne dayanarak ortaya çıkmıştır.

Mardin'in çözümlerinde bu çalışma açısından asıl kritik olan nokta ise bu 'biz bize benzeriz'ci anlayışın, özne-merkezli bir tarihyazımına eşlik etmesidir. Özne-merkezcilik, Mardin'in yorumlarında nispeten gizlenmiş haldedir. Çünkü ilk bakışta, öznelerin irade ve pratiklerinin, geçmişten devralınan bir devlet geleneği tarafından şekillendirildiği düşünülürken; böyle bir açıklama tarzı, özne-merkezli tarihyazımının bir örneğini teşkil etmiyor gibi gözükmektedir. Bununla birlikte söz konusu devlet geleneği gerçekte, özneleri, belirli tarihsel uğraklarda değişen nesnel belirlenimlerin dışına fırlatmaya yarayan bir trampen görevi görmektedir: Kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi, modernleşmede gecikmişliğin beraberinde getirdiği nesnellikler, üretim ilişkilerindeki dönüşümler, devlet örgütünün geçirdiği metamorfoz, devlet aygıtının farklı toplumsal sınıfların temsilcilerince ele geçirilmesi vb. tüm maddi dinamikler, çözümlenmenin dışında kalır. Özneler, deyim yerindeyse, Osmanlı devlet geleneği adında bir ipe tutunarak, içine gömülü oldukları bu nesnelliklerden dışarıya fırlarlar. Bundan sonrasında artık tüm sahne, söz konusu öznelerin keyfiyetine terk edilir. Böylelikle Mardin, siyasi iktidarlara örneğin, günün birinde Batı'dan 'sivil toplum' gibi büyük büyük öğeler ithal etmeye karar veren (amiyane tabirle 'Batı'nın iyi yanlarını almaya çalışan'); ancak ithal ettiği öğeleri tam kavrayamadığı için, çok büyük toplumsal sorunlara yol açan bir belirleyicilik kudreti yakıştırır:

[S]ivil toplum iyi bir şeydir. Aldık. Bravo. Gerçekleştirmeye çalışıyoruz. Buna şapkamızı çıkaralım. Fakat bu işin hukukî yönünün ne kadar önemli olduğunu da anlatalım.... Bazı kimseler bir şeyin suretini aldıkları zaman sîretini de aldıklarını sanıyorlar. Böyle yapmasınlar. Formunu aldıkları zaman, formunun kendi başına yeterli olmadığını da düşünsünler (Mardin, 2013: 233).

[M]ukavele ve hukuk, 13.yüzyıldan bugüne, yani yedi yüzyıl boyunca işlemiş Avrupa'da...¹³ Bizimkiler bunu bilmedikleri müddetçe..., kendilerine göre bir sivil toplum fikriyle hareket edecekler. Bu noktada yaptıklarına, gene de şapka çıkartmak lazım. Çünkü, nihayetinde, 700 yıl sonra gelmişler ve iyi niyetle sivil

toplumu gerçekleştirmek istiyorlar. Bravo. Ama bunu anlamak için biraz da Avrupa'nın eskiden beri ne menem bir şey olduğunu anlamak lazım (Mardin, 2013: 232-233).

Mardin (1991: 198-199) başka bir yerde de Osmanlı'nın son ve Türkiye'nin erken dönem iktidarlarını, burjuvazinin ülke için gerekli olduğuna bir şekilde "ikna" olan, bunun üzerine burjuva yetiştirmeye koyulan; ancak o burjuvaziyi biraz da serbest bırakması gerektiğini anlayamayan kişiler olarak resmeder. Böyle bir kurguda, Türk modernleşmesi tartışması kaçınılmaz olarak, bir noktadan sonra siyasi iktidarların irade ve pratiklerinin yergisine dönüşmektedir. Bu iktidarların etrafına yerleştirilen 'Osmanlı devlet geleneği'nin, 'ethos'ların, 'eidos'ların sürekliliği gibi idealist öğeler, son tahlilde, özne-merkezli tarihyazımının daha mistifize edilmiş; daha gizemleştirilmiş bir forma girerek sürmesini sağlarlar. Ancak Mardin, bu kurgusuyla, literatürde kesinlikle yalnız değildir.

Metin Heper: Bürokraside Aşkın Devlet Geleneğinin Sürekliliği

Mardin'in öznelerinin biraz daha kurumsal bir kimliğe bürünmesi ve bu kurumsallığın anlatının merkezine oturtulmasıyla 'devlet-bürokrasi' odaklı analizlere ulaşılır. Bu analizlerde modernleşme tartışması, görünürde, birey-öznelerin eleştirisiyle sınırlanmaz. Genelde, birey-öznelerin yerine daha kompleks, başka bir belirleyen geçirilir. Ancak bu, yine aşırı bir belirleyicilik kudreti atfedilmiş; tarihsel ve toplumsal değişimlerin adeta dışında kalabilen bir öznedir: 'Devlet-bürokrasi'. Yani modernleşme sürecinde ülkede neyin, nasıl ve ne yönde değiştiği ya da bazı şeylerin neden değişmediği sorularına verilen her cevapta ortak olan 'bağımsız' değişken, 'devlet-bürokrasi'dir. Bu yaklaşımın muhtemelen en yetkin temsilcisi ise Metin Heper'dir.

Yukarıda değinildiği gibi, Heper'in yaklaşımında birey-özneler kuramsal olarak daha geri plana çekilir gibi gözükse de tarihsel açıklama, dönüp dolaşp, 'sivil-bürokrasi' gibi kategorileri oluşturan bireylerin irade ve edimleri üzerinden yapılır. Ya da tersinden; birey-öznelerden bahsedilmediği durumlarda ise bu kez de devlet/bürokrasi, kişilik sahibi, insanımsı bir varlık olarak resmedilir. Çünkü Heper'de bürokrasi bir yönüyle, farklı toplumsal gruplarca üzerinde hâkimiyet kurulan bir alan değil; tüm bunlardan azade, şu ya da bu yönde hareket etmeye karar verebilen, irade ve bilinç sahibi bir öznedir. Sonuçta her halükârda tarihsel açıklama, yine birey-öznelerin kararları ya da bir kurumsallığın birey-özne gibi hareket etmesi üzerinden yürür.

Aslında bu, bir açıdan kaçınılmazdır. Bir sonraki bölümde detaylı olarak gösterileceği üzere bu sorun, devletin-bürokrasinin ve ideolojinin, içine oturduğu toplumsal belirlenimlerin adeta dışında; bağımsız bir varoluşa sahipmiş gibi ele

alınmasının yol açtığı bir sonuçtur. Tarihe yön veren maddi koşullar silikleşirken, tarih ve toplum karşısında bağımsız bir pozisyona yükselen özneler, yine iyiliklerin veya kötülüklerin, güzelliğin veya şerrin yaratıcıları olarak sunulurlar. Nitekim Mardin'in de temel problematiği olan 'demokratikleşememe' sorununda suç, Heper'de de yine belirli öznelerin omuzlarına yüklenir. Bunlar, Atatürk'ün vazettiğinin aksine; Osmanlı'dan devraldıkları 'aşkın devlet geleneği'ni terk etmek istemeyen bürokratik seçkinlerdir (Heper, 2012: 127-129).

Heper'in terminolojisinde ülkeler, devletlerinin taşıdıkları siyasal kültüre göre, 'araçsalcılık' ya da 'aşkıncılık' kategorileriyle tasnif edilmektedir. 'Aşkın devlet' nitelmesi, Heper'in daha önceki yazılarında kullandığı 'güçlü devlet' teriminin muadilidir. Terim, "genel çıkarın gözdardı edilmesini önlemek isterken özel çıkarlara pek yaşam alanı bırakmayan" tipteki devleti anlatır (Heper, 2012: 8-9). Heper'e (2012: 238) göre bunun en iyi örneği, Osmanlı-Türk Devleti'dir. Böyle bir devlette devlet seçkinleri, toplumu, o toplumun üyelerine; toplum çıkarını da bireylerin özel çıkarlarının toplamına önceler (Heper, 2012: 7-8, 27). Bunun karşıtını oluşturan 'araçsalcı devlet'te ise toplumun amaçları, devlet seçkinleri tarafından değil; toplum tarafından belirlenir (Heper, 2012: 28). Bu tür devletlerde "bireylerin gruplardan bağımsız kimlikleri, ahlâki duygu ve amaçları vardır... kanun, üyeler arasında varılmış anlaşmanın sonucu olarak algılanır; siyaset, normal bir faaliyet ve çeşitli görüş ve çıkarların bağdaştırılması etkinliği olarak görülür" (Heper, 2012: 27). Ayrıca bu kategorilerin, kendi içinde derecelendirilmiş tipleri de mevcuttur: 'aşırı araçsal', 'ılımlı araçsal', 'ılımlı aşkın' ve 'aşırı aşkın devlet' (Heper, 2012: 27-31). Genel olarak, ılımlı formlar, aşırı formlardan daha makbuldür. En makbulü ise ılımlı araçsal devlettir -ki bu, idealleştirilmiş, çoğulcu bir liberal parlamenter demokrasiden başka bir şey değildir.

Heper'e (2012: 113) göre Atatürk, sivil bürokrasiyi bir "makine modeli" düşüncesi çerçevesinde, hükümete tâbi bir yönetim aracına indirgemek istemiş; ancak aynı kadrolara yüklediği ikinci bir misyonla "pandoranın kutusu"nu açmıştır. Bu misyon, cumhuriyet ideallerinin ve Atatürkçü düşüncenin savunulmasıdır (Heper, 2012: 113, 120). Ona göre, "...söz konusu misyon Atatürk'ün sivil bürokrasiyi kısıkaç altına almak istediği 'makina modeli' ile uzlaştırılmazdı. Sivil bürokrasi bir yandan emirler alıp onları kelimesi kelimesine uygulamaya çalışırken diğere yandan da belli bir misyonun savunucusu olması onu ikilem içinde bırakacak[tı]" (Heper, 2012: 113). Sonuçta, Atatürk'ün hayalindeki devlet modeli, Osmanlı'dan devralınan devlet geleneğini sürdürmeyi yeğleyen sivil bürokratik seçkinler tarafından "çarpıtıl[acak]" (Heper, 2012: 121-122, 245-246); böylelikle mevcut ılımlı aşkın devlet, ılımlı araçsal devlete değil, aşırı aşkın bir devlete dönüştürülmeye başlayacaktır (Heper, 2012: 236).

Görüldüğü gibi Heper'in hem kavram seti, hem de kimi tekil olgularda (örneğin Atatürk'ün, demokratikleşememe sorununda nasıl bir rol oynadığı meselesinde) öne sürdüğü görüşler, Mardin'in önermelerinden belirli ölçüde ayrılmaktadır. Bununla birlikte Heper,

- Osmanlı'da patrimonyal" bir yönetim mantığı çerçevesinde, "çevre[nin] merkez tarafından... etkisiz hâle getiril[diği]" (Heper, 2012: 37);
- böylelikle Batı'dan farklı olarak, Osmanlı'da merkez ile çevre arasında ara kurumların serpilemediği ve "aristokrasinin ve girişimci orta sınıfın gelişmesine izin verilme[diği]" (Heper, 2012: 238);
- Türkiye'de Osmanlı'dan miras alınan, devletin bu baskın rolünü mümkün kılan bir siyasal kültürün ve devlet geleneğinin mevcut olduğu ve bunun özellikle bürokraside tezahür ettiği (Heper, 2012: 245-246);
- neticede, modern Türkiye'nin inşasında, Batı'dan çok farklı bir yol izlendiği; demokrasinin, "aşağıdan yukarı değil, aksine yukarıdan aşağı" doğru tesis edilmeye çalışıldığı (Heper, 2012: 237);

iddialarıyla Mardin'in temel önermelerini büyük oranda devralır. Elde yine, yüzyıllar boyunca havada asılı kalabilen bir devlet geleneği ve demokrasinin gelişimini engelleyen kudretli özneler vardır.

Öte yandan, Mardin ve Heper'i bir arada düşünebilmeyi mümkün kılan bu argümanlar, Türkiye'de sol düşünce içerisinde konumlandırılmakta olan kimi aydınlarca da benimsenebilmiştir. Mehmet Ali Aybar, bunun ilk ve en önemli örneklerinden biridir.

Mehmet Ali Aybar: Bey Takımı ve Onun Ceber(r)ut Devlet Geleneği

Türkiye'de bürokrasinin, Osmanlı devlet geleneğini sürdürdüğü ve Türkiye'nin, Batı'dan bambaşka bir tarihsel gelişime sahne olduğu argümanının en ısrarlı savunucularından biri de Aybar'dır. Aybar (1993: 191) bir yerde, bürokratları (onun deyiimiyle 'bey takımı'nı), "tarihsel yapısı ve düşün gelenekleriyle demokrasiye karşı bir numaralı güç" olarak niteler. Onlar, "Osmanlıdan bu yana devleti yönetmiş olan, devlet çarkını elinde tutan egemen sınıfı" teşkil ederler (Aybar, 1993: 25-26). Bu özellikleriyle Batı'daki bürokrasilerden farklı bir niteliktedirler ve Aybar'ın 'bürokrasi' yerine 'bey takımı' ifadesini tercih etmesinin sebebi de budur:

Sosyal açıdan bey takımı, Frenklerin bürokrasi diye adlandırdıkları sosyal grubun yaptığı görevi yapar. Yani devlet çarkını çalıştırır. Ama bizim bey takımı,

Osmanlı'dan beri egemen bir sınıf niteliği gösterir (Aybar, 1993: 191).

Görülüyor ki, bürokrasiden farklı bir şey bey takımı. Ama devleti yönetenler anlamında, bey takımına bürokrasi de denebilir. Tarihimiz açısından aradaki farkı vurgulamak için bey takımı diyorum (Aybar, 1993: 26).

Bugün de egemen sınıf son analizde Asker-Sivil bürokrasidir.... Benzer bir olguya Batıda rastlanmaz. Bundan dolayı Batı ürünü olan demokrasi bizde oldum olası çıkmazdadır, hep pamuk ipliğine bağlıdır (Aybar, 1988: 45).

...Bizim bey takımı geçmiş çağların ceberut devletine sarılmış, onu yaşatmaya çabalamaktadır (Aybar, 1988: 155).

Kapitalizm-öncesi toplumdaki sınıf ayrımlarının, yöneten-yönetilen ayrımıyla büyük oranda çakışıyor olması sebebiyle, Osmanlı'da 'devlet çarkı'nı çalıştıranların aynı zamanda 'egemen sınıf' olarak nitelenmelerinde aslında bir sorun yoktur. Sorun, yönetme erkinin belirli bir metamorfoz geçirdiği modern dönemin bir ürünü olan bürokrasi teriminin, Osmanlı'da egemen sınıfı da kapsayacak bir esneklikte kullanılması ve sonra da cumhuriyet döneminin bürokratlarının, kapitalizm-öncesi bir toplumun egemen sınıfına dâhil edilmeleridir.¹⁴ Böylelikle ortaya çıkan kavram kargaşası bir yana; yine tarihsel kopuşların çözümlenme dışında bırakıldığı ve yine zorlama bir tarihsel süreklilik kurgulanır. Üstelik Aybar'a (1993: 185) göre, toplumu yüzyıllardır aynı sınıf yönetmekle kalmaz; bu sınıf, ülkeyi temel olarak da aynı "felsefe"yle yönetir: "Evet, partiler kurulmuştu[r], ama kafalar değişmemişti[r]. Tepeden inmece, ceberrut Osmanlı yönetiminin yoğurduğu, tek partici, otoriter kafalardı[r] bunlar" (Aybar, 1988: 65).

Burada önemli bir nokta, Aybar'ın, Türkiye'nin eşsiz bir tarihsel gelişime sahne olduğunu kanıtlama yolunda yer yer, nesnel bir temeli olmayan bir 'Batı' kategorisine başvurmasıdır. Örneğin bir yerde şöyle yazar:

Osmanlı düzenin başlıca üretim aracı olan toprak, Beytülmal'e yani hazineye aitti.... 19. yüzyılda ekonomik düzen değişti, ama bey takımı devleti, yani siyasal gücü elinde tutuyordu. Bu cumhuriyet döneminde de değişmedi. Hatta devletçilik politikası ile bey takımı gene ekonomiye el attı. Görülüyor ki, [Batıdaki] bürokrasiden farklı bir şey bey takımı (Aybar, 1993: 26).

Demek ki modern dönemde devlet, Batılı bir devlet; bürokrasi de Batılı bir bürokrasi olunca, devletçilik gibi politikalarla ekonomiye hiç el atılmamaktadır. Gerçek şu ki, Aybar'ın satırlarından süzülen böyle bir devlet ve bürokrasi, mutlak monarşiler çağında (liberalizmin doğuş koşullarında) anlamını bulmuş ideolojik bir tasavvurdur ve kapitalist çağda dünyanın herhangi bir yerinde, bu türde bir

devlet veya bürokrasi var olmamıştır. Sonra da Aybar (1993: 184), Türkiye’de devletin ve bürokrasinin “burjuvazinin basit bir el ulağı” olmadığına yönelik tespitini, Türkiye’yi Batı’dan ayıran temel farklardan biri olarak sunmaktadır. Demek ki modern dönemde Batı’da devlet ve bürokrasi, burjuvazinin basit bir el ulağından ibarettir.

Son derece zorlama bir biçimde, Osmanlı-Türk toplumuna has olarak kurgulanan ve çağlar boyunca egemen sınıf pozisyonunda yer alan bu bey takımının karşıtını ise bu sınıf tarafından yüzyıllardır horlanan halk tabakaları oluşturmaktadır.¹⁵ Hatta Aybar (1968: 11) bir yerde, 1950 seçimlerini, halkın “devrimci” bir atılımla “Osmanlı tipi devlet yönetimi”ni devirmesi olarak selamlar. Ancak Osmanlı devlet geleneğı, yine de bir yerlerde varlığını sürdürür: Aybar (1993: 184), askerî darbeleri, bu geleneğın sürdürölme çabası olarak görür.

Sonuçta, elde yine Osmanlı’nın ve Türkiye’nin *sui generis* bir toplum olduğı önermesi vardır¹⁶ ve Mardin’deki ‘Osmanlı devlet geleneğı’ ile Heper’deki ‘aşkın devlet geleneğı’, Aybar’da da karşımıza çıkmaktadır. Bu kez adı, ‘ceberrut devlet’ geleneğıdir (Aybar, 1993: 195). Aybar’da bu gelenek -tıpkı Mardin ve Heper’de olduğı gibi- Osmanlı’dan Türkiye’ye, yine tüm yapısal dönüşümlerin dışında kalmayı başaran bir töz gibi kurgulanmaktadır ve bunun taşıyıcısı olan bürokratlar da ülkenin demokratikleşmesinin ve sivil toplumun gelişiminin önündeki en büyük engel olarak durmaktadırlar (Aybar, 1988: 45; 1993: 191-192). Tüm bu önermeler, Türkiye solunda sadece Aybar’la sınırlı da değildir; Aybar’ın yanına, Küçükömer’i de eklemek gerekmektedir.

İdris Küçükömer: Osmanlı’dan 1960’lara Bir Köprü Olarak Batıcı-Laik Bürokratlar

Küçükömer’in, Türkiye’de büyük yankılar uyandıran *Düzenin Yabancılaşması* isimli çalışması (1994), bir açıdan, sol-Kemalizmin (ve birkaç yıl öncesine kadar Küçükömer’in de bir mensubu olduğı Yön çevresinin) asker-sivil bürokrasiye atfettiğı ilericiliğın ve sol muhtevanın tepetaklak edildiğı bir eserdir. ‘Tepetaklak edilmek’ten kastımız; baş aşağı çevrilmiş hâlde, ancak aslında yine aynı şeyin sunulmasıdır. Burada söz konusu olan; ‘tarihin öznesi olan ilerici zinde güçler’in (sol-Kemalist yorum), ‘tarihin öznesi olan gerici batıcı-laik bürokrat’a (Küçükömer’in yorumu) dönüşmesidir. İki yorumda da küçük bir grup, tarihi, yine alabildiğince bir serbesti içinde eğip büker. Bu, birinde pozitif, diğesinde ise negatif bir doğrultuda gerçekleşir ve negatif olanında; yani Küçükömer’de, aşağıda gösterileceğı üzere yine Osmanlı geçmişine vurgu yapılır.

“Batıcı-laik bürokratlar” Küçükömer’e (1994: 58, 68, 72) göre, Tanzimat Paşalarından Yeni Osmanlılara, onlardan Jön Türklerin Ahmed Rıza kanadına,

buradan İTC'ye, sonra Birinci Meclis'teki Birinci Gruba ve nihayet CHP ile 27 Mayısçılara değin uzanan bir çizgi meydana getirmektedirler. Bunlar, merkeziyetçi-bürokratik geleneği temsil etmekte ve ülkede siyasetin sağ kanadını oluşturmaktadırlar. Küçükömer'e (1994: 84, 162) göre, CHP'nin ve CHP'yi önceleyen bu oluşumların solda olmadığı iddiasının temel bir dayanağı; halktan kopuk olan ve ona tepeden bakan bu öznelerin, emperyalizmle kol kola girerek ülkenin üretim güçlerini çökertmiş ya da belirli tarihsel uğraklarda gelişimine sekte vurmuş olmalarıdır. Örneğin bir yerde, "C.H.P. bazılarına göre sol'du. Oysa üretim güçlerinin geliştirilmesi açısından bakarsak ve daha büyük kitlelere mutlak olarak bir şeyler verebilmeyi dikkate alırsak D. Parti daha soldu denilebilir belki" diye yazar (Küçükömer, 1994: 107).¹⁷ Küçükömer'e (1994: 14, 100) göre Osmanlı'dan 1960'lı yıllara Batıcı-laik bürokratlar, "tarihî Osmanlı geleneği" içinde hareket eden, "kitlelere hiçbir şey vermeden", "batı kurumlarını, batı kültürünü, batı yaşantısını halka zorla kabul ettirmeye çalış[an]" bir cephe meydana getirirler.

Ülke siyasetinin sol kanadında ise halka çok daha yakın duran; 'Doğucu-İslamcı cephe' yer alır. Bu ikinci cephenin aktörleri; önce yeniçeri-esnaf-ulema birliği, ardından Jön Türklerin Prens Sabahaddin kanadı, Meşrutiyet Dönemi'nde Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Birinci Meclis'te İkinci Grup, Cumhuriyet Dönemi'nde Terakkiperver ve Serbest Cumhuriyet Fırkaları, 1946-60 aralığında Demokrat Parti ve 60'lı yıllarda da Adalet Partisi'dir (Küçükömer, 1994: 72).

Bu şemada, halkı ve halkın somut çıkarlarını gözetmemekle ve emperyalistlerle ortak hareket etmekte suçladığı Batıcı-laik bürokratin karşı safında; yani halk cephesinde, yabancı müdahale çağrılarının en önde gelen destekçilerinden Prens Sabahaddin'in (Tekeli ve İlkin, 2010: 222-223) ya da örneğin Ali Kemal gibi 'İngiliz muhipleri'nin kalması gibi 'teknik' sorunlar, Küçükömer için pek bir problem teşkil etmez. Küçükömer'in entelektüel ilgisi, bu cephenin tarihsel sicilini etraflıca ve tutarlı biçimde çözümlemek değildir. Bu cephe, Küçükömer'i, ancak dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Çünkü onun önceliği, diğer cephenin; yani CHP'nin ve CHP'nin öncülerinin (Batıcı-laik bürokratların) ülkeye çok büyük zararlar verdiklerini ve solda olmadıklarını kanıtlayabilmektir.

Bu çalışmada, Küçükömer'in bu orijinal tasnifleme yöntemindeki sorunlar üzerinde durulmayacaktır. Zaten, Aydınoğlu'nun (2012: 93-94) da belirttiği gibi, söz konusu şema, ülkede birkaç yıl içinde gerçekleşen gelişmelerle bizzat Küçükömer için de anlamsızlaşacak ve nitekim Küçükömer, bu konuda uzun süren bir sessizliğe gömülecektir. Ancak Küçükömer'in yaptığı tasnifin geri planında yer alan kabuller, birçok noktada, bu çalışmanın sorunsallarına dâhildir.

Öncelikle, -tıpkı Mardin, Heper ve Aybar'da olduğu gibi- Küçükömer'in kurgusunda da Osmanlı'nın Batı toplumlarına benzemediği fikrinin kilit bir rol oynadığı ifade edilmelidir. Bu sefer tercih edilen terimler, 'merkeziyetçi yönetim' ve 'asyatik despotluk'tur¹⁸ (Küçükömer, 1994: 36). Küçükömer, Osmanlı toplumunda "[e]mekçiler karşısında bir üretim gücüne sahip olarak sadece padişah vardı" diye yazar ve sözlerini şöyle sürdürür:

Padişah sınıf olmadığı gibi, onun rütbe verdiği ve istediği zaman değiştirebildiği alt gruplara da sınıf olarak bakılamaz. Yani emekçi olmadıkları gibi üretim aracı sahibi de değillerdi. Ayrıca bu gruplardan yönetici ve askeri grupların Osmanlılarda dışı kapalı olduğu da iddia edilemez. Yönetici ve askeri gruba girip orada rütbe alabilme yolları açık idi (Küçükömer, 1994: 34-35).

Osmanlı'da... Padişah ile Beylerbeyi, Sancakbeyi, zaim, tımarlı sipahi arasında bir kuvvet dengesi değil, mutlak bir hizmete dayanan hiyerarşi vardır. Bunlar kapuya (saraya) bağlıdır. Toprak ve reaya padişahındır (Küçükömer, 1994: 218).

Böylelikle, Osmanlı toplumunda sınıfların bulunmadığı ve toprak aristokrasisinin de devlet memurluğuna indirildiği geleneksel tarihyazımı, Küçükömer tarafından yeniden üretilir. Küçükömer (1994: 37), bu "teferruata kadar inen merkezî otoritenin varlığı[nın]", "burjuva egemenliğinin ağır basacağı şehirlere imkân verme[diğini]" iddia eder. Oysa Batı'nın üstyapı kurumlarının "tohumları", bu "otonom şehir yönetimi"nde bulunmaktadır (Küçükömer, 1994: 37). Böylelikle Batı'da üretici güçler gelişirken, Osmanlı'da burjuvazi de işçi sınıfı da banka ve sermaye piyasası gibi kurumlar da ortaya çıkamamıştır (Küçükömer, 1994: 46-47). Küçükömer (1994: 19) başka bir yerde de Batı feodalitesinin kurumlarının, kapitalist sınıfın gelişimini kösteklediğini, ancak durdurmadığını; bugünün başlıca Batı kurumlarının kökeninde de bu çelişmenin yattığını ifade eder. Bundan sonra Küçükömer, Batı'da olup da Osmanlı'da olmadığını iddia ettiği öğelerin listesini yapar: Feodal beyi, ruhbanı, belediyeleri, belediye meclisleri, onların kolluk kuvvetleri ve nihayet yukarıda değinilen bağımsız şehirleriyle Batı için, çok parçalı; iktisadi ve siyasal açıdan bölünmüş bir toplumsal yapı tarif eder (Küçükömer, 1994: 17-28, 218). Dikkat edilirse tüm bu söylenenler, ana hatlarıyla, Mardin'in merkez-çevre teorisinin de temel öğeleridir.¹⁹ Sonra Küçükömer, tıpkı Mardin ve Heper gibi, yukarıda sayılan öğeleri Osmanlı toplumunda arar ve hiçbirini bulamaz. O kadar ki, Osmanlı'nın "feodal gelişmelere yol açmamak için istila edilen yerlerde... angarya kurumunu kaldırdığını" bile iddia eder (Küçükömer, 1994: 218).

Sınıfların oluşumuna izin verilmeyen ve bu nedenle Batı'dan bambaşka bir toplumsal yapıya sahip olan Osmanlı'ya, yine de Batı kapitalizminin üstyapı kurumları bir tarihte girebilmiştir. Ancak bu gelişme, Osmanlı'daki sınıf

dinamiklerinin, yani kapitalistleşmenin beraberinde getireceği “yeni bir iç sınıf”ın tazyikiyle değil; emperyalizmin dayatmaları ve Batıcı-laik paşaların asrileşme çabalarının sonucu olarak gerçekleşmiştir (Küçükömer, 1994: 51-57). Bu paşalar, Batı’nın tarihsel gelişimini ve emperyalizmin ülkeye vereceği zararları kavrayamamış; bir yandan emperyalizmin çıkarlarına uyan politikaları devreye sokarken, diğer yandan da halkla “organik” bir bağlantı sağlayamadan, “köksüz” reformlara girişmişlerdir (Küçükömer, 1994: 68, 81, 85). Yani ülkenin Batılaşma hamleleri “...sınıfsız, hatta büyük ölçüde halksız bir yoldan devleti kurtarmak isteyen” ve “Batı kapitalist sınıflarının en azından paraleline, onların yerli ortakları haline düş[en]” bürokratların başarısız çabalarından ibaret olmuştur (Küçükömer, 1994: 85). Sonuç şudur: “Halkının katılabileceği bir biçimde gelişmeyen devrim ya da reform hareketi, yalnızlığa, soyutlanmaya, hatta bunların sonucu olarak yapılan bürokratik zorlamalarla, halka karşı düşmeye mahkûm oluyordu. Bu zıtlaşma, Anadolu toplumunun tabanındaki çekirdek ya da tohumun yeşermesini önlemekte, onu hatta çürütmektedir” (Küçükömer, 1994: 82).

Tüm bunlara, -yukarıda gösterildiği üzere- İTC ve CHP karşıtlarının, örneğin Prens Sabahaddin’in, düşünsel açıdan halka çok daha yakın olduğu; ülkeyi, memurlar/bürokratlar egemenliğinin dışına çıkarmaya çalıştığı önermesi de eklenince, bölümün başında ele alınan Şerif Mardin’in önermelerine²⁰ geri dönülmektedir. Yani Küçükömer’den yola çıkılarak Mardin’e veya Mardin’den yola çıkılarak Küçükömer’e varılabilmektedir. Bu yolculuk boyunca okuyucunun dönüp dolaşıp karşılaştığı görüntü, ‘sivil toplumu / devlet dışı örgütlenmeleri boğan bürokrat’ imgesi ve Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet Dönemi’ne devreden bu devlet geleneğidir.

Osmanlı devlet geleneğinin sürekliliği fikri ve modern dönemde bu gelenek çerçevesinde hareket ederek sivil toplumu boğan baskıcı devlet/bürokrasi imgesine, literatürden daha birçok örnek eklenebilir. Örneğin, Çağlar Keyder’in ünlü *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar* isimli çalışmasında ya da günümüze daha yakın bir dönemde, Fikret Başkaya’nın *Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi* isimli çalışmasında da GDG tezinde işlenen argümanların önemli bir kısmı yeniden üretilmektedir.²¹

Bu noktada, şu hususun altını tekrar çizmek gereklidir: Burada konu edilen düşünürlerin öne sürdükleri tespitlerin, tüm detaylarında birbirleriyle tam olarak eşitlenebilmeleri elbette mümkün değildir. Ancak bölüm boyunca gösterildiği üzere, Mardin’den Küçükömer’e, Aybar’dan Heper’e tüm bu isimler, belirli kritik noktalarda birbirlerine oldukça yakın görüşler öne sürmektedir. Önce, Osmanlı Devleti’nin, ülkeyi ve toplumu etkin biçimde kontrol etme

anlamında, çağdaşlarında (ya da Batı'da) olmayan, güçlü ve eşsiz bir yönetim mantığına sahip olduğu savlanmaktadır. Sonra, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın en azından ilk yarısında, Osmanlı-Türkiye toplumunda devletin/bürokrasinin bu yönetim mantığını (Osmanlı devlet geleneğini) devraldığı; böylelikle söz konusu tarihsel aralıkta, halktan kopuk ve ceberut bir biçimde toplumun modernleştirilmeye çalışıldığı öne sürülmektedir. Devamında, Osmanlı-Türk modernleşmesi tartışması, söz konusu asker-sivil bürokratların düşünce ve edimlerinin bir eleştirisine dönüşmekte; uzun uzadıya, bu öznelere yönelik yergilerde bulunmaktadır. Son olarak da asker-sivil bürokratların bu devlet geleneğini sürdürdükleri ölçüde -tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi- devlet dışı örgütlenmelerin (ve modern dönemde; sivil toplumun) gelişimini engelledikleri iddia edilmektedir.

Sıradaki bölüm, yukarıda ana hatlarıyla özetlenen GDG tezinin tenkidine ayrılmıştır. Bu tez, bünyesinde, bir dizi yöntemsel ve ampirik sorun barındırmakta; tarihsel gerçekliği birden çok noktada eğip bükmektedir. Bu sorunların önemli bir kısmı, son yıllarda literatürde nispeten iyi işlenmiş durumdadır. Çalışmanın giriş bölümünde, literatürdeki bu gelişmeler dört başlıkta toplanmış ve bunlar arasından öne çıkan çalışmalara göndermelerde bulunulmuştur²². Bu eleştirilerin her biri ayrı ayrı son derece önemli olmakla ve her biri, GDG tezinin üzerinde yükseldiği en hayati kolonları sarsıyor olmakla birlikte; burada ayrıca tekrarlanmayacaklardır. Çalışmanın temel sorunsalı bağlamında ve ayrıca yer kısıdını da gözeterek sıradaki kısımda, GDG tezinin bünyesinde barındırdığı özne-merkezli tarihyazımı sorununa odaklanılmaktadır.

Özne-merkezli Tarihyazımının Yeniden Üretimi Olarak Güçlü Devlet Geleneği Tezi

GDG tezinin en temel problemlerinden biri, Osmanlı-Türk modernleşmesinin özgül yanlarına dair açıklayıcı bir çerçeve üretmekten ziyade; araştırmancının aslında sadece başlangıcında ve sonunda anılan bir ön-kabulden ibaret olmasıdır -ki özne-merkezli tarihyazımı da doğrudan bu sorundan beslenmektedir. GDG tezi, farklı olguların görünürde taşıdıkları bir takım benzerliklere işaret etmekle, bunların birbirleriyle bağlantılı olduğunu varsayar; ancak bu bağlantının nasıl var olabildiğini somut olarak açıklamaya girişmez. Hâlbuki benzer olduğu iddia edilen iki olgunun tarihin farklı dönemlerinde mevcut olması, bu olgular arasında tarihsel bir sürekliliğin bulunduğunu veya ikisinin de aynı faktör tarafından belirlendiğini kanıtlamaz. Örneğin XIV. yüzyılda I. Murat'ın merkezî bir ordu kurmaya çalışmasıyla, 1930'lu yıllarda devletin doğrudan üretici olarak ekonomiye dâhil olma çabaları alt alta yazılıp; her iki çabanın da 'devletin bir müdahalesi'ni içerdiği vurgulandığında, bu iki olgunun illa ki aynı faktör(ler)

tarafından belirlendiği kanıtlanmış olmaz. Bu tür -sözde- benzerliklerin arka arkaya sıralanması, olsa olsa, bunlar arasında bir sürekliliğin, bir ilişkinin olabileceğine dair bir hipotez niteliği taşıyabilir. Sürekliliğin mevcudiyetinin gösterilmesi, bunun neden ve nasıl mümkün olabildiğinin somut koşullarla ilişkilendirilmesiyle olabilirdi. Ancak bu yapı(a)madan, toplumun kaderini yedi asırdır bir devlet geleneğinin belirlediğini iddia etmek, Savran'ın (2011a: 94) deyimiyle, "kısmi benzerliklerin simya yoluyla özdeşliklere dönüştürülmesi[nden]" başka bir şey değildir.

Dolayısıyla, yüzyıllara yayılan bir tarihsel aralıkta tüm iktidarların irade ve pratiklerinin dönüp dolaşıp Osmanlı devlet geleneğine bağlanması, aslında toplumun tarihsel gelişimine dair herhangi bir 'açıklayıcı' çerçeve sağlamamaktadır. Somut çözümlemede, 'Osmanlı devlet geleneği' faktörü hiçbir şeyi açıklamadan, hiçbir somut gelişmeyle somut olarak ilişkilendirilmeden; araştırma evreninin bir kenarında pasif biçimde durur. Araştırma planına somut biçimde dâhil olamayan bir ön-kabul olarak kalır. II. Mehmet başkentteki ve taşradaki soyluların gücünü kırmaya yönelik hamlelere neden girişmiştir? İTC neden idarenin merkezileştirilmesine çalışmıştır? CHP neden 1930'larda devletçilik politikasına yönelmiştir? 12 Eylül 1980'de ordu siyasete neden el koymuştur? Tüm bunlar, Osmanlı devlet geleneğinin sürekliliği esprisıyla, kısaca izah edilmeye çalışıldığında, aslında bu olayların gelişimi somut biçimde açıklanmış olmamaktadır. Bunların her birinin gelişimi detaylı olarak incelenmeye çalışıldığında ise bu kez de devlet geleneği esprisi, açıklamanın asli bir parçası hâline gelememektedir. Nitekim yukarıda ele alınan düşünürlerde görüldüğü üzere, Türk modernleşmesinin gelişimini Osmanlı devlet geleneğiyle açıklamaya koyulan çözümler her zaman, İttihatçıların, CHP'nin ya da başka öznelerin irade ve pratiklerini arka arkaya sıralayarak, sayfalar boyunca bunların yergisine savrulurlar. Bu, bir açıdan, kaçınılmaz bir sonudur. Türkiye'nin tarihsel gelişimini Osmanlı devlet geleneğiyle açıklamaya yönelen her çaba, aslında bu yolda herhangi bir gelişmeyi somut olarak açıklayamadığı için; dönüp dolaşıp birey-öznelerin tarihini yazmak durumundadır. Devlet geleneği esprisi somut olarak hiçbir şeyi açıklamadığı için, öznelerin irade ve pratikleri zorunlu olarak her şeyin açıklaması hâline gelmektedir. Böylelikle GDG tezi son kertede, tarihsel akışı öznelerin eylemliliklerinin arka arkaya sıralanmasıyla izah eden ampirisist tarihyazımıyla aynı konuma sürüklenmektedir.

Bu yapıldığında; yani tarih, öznelerin tarihi olarak yazılmaya başladığı anda, öznelerin irade ve pratiklerini 'belirleyen' yapısal faktörler ise çözümlemenin dışında kalmaya mahkûmdur. Çünkü Türk modernleşmesini güçlü devlet geleneğiyle ilişkilendiren açıklama çabaları, siyasal iktidarı/devleti/bürokrasiyi, 'bütün'ün içerisinde; yani toplumsal ve tarihsel köklerinden kopartarak

bağımsızlaştırmaktadır. Tüm bunlar toplumsal ve tarihsel bağlarından koparılınca da özneler, yeri geldiğinde Batı'dan medeniyet ithal etmeye karar veren, yeri geldiğinde kapitalizmde karar kılan; yani keyfi biçimde oraya ya da buraya yönelen, toplum ve tarih-dışı ve sınıfsal muhtevadan da azade bir şeye dönüşmektedir.

İlk bakışta sanılabilir ki, Türkiye'de siyasal iktidarlar, Osmanlı devlet geleneğinin taşıyıcıları olarak nitelendirildiklerinde, böylelikle onların sübjektif belirleyicilik kudretleri ellerinden alınmaktadır. Ancak yukarıda gösterildiği üzere bu görünüş kesinlikle yanıltıcıdır. Devlet geleneğine belirleyici bir rol atfeden açıklama tarzının, ampirisist tarihyazımından buradaki tek farkı; olguların açıklanması esnasında özneye fasıllı olarak, 'devlet geleneği' gibi bir ara duraktan geçerek ulaşmasıdır. Devlet geleneği mefhumu burada asıl olarak, özneleri, içinde buldukları yapısal belirlenimlerden dışarıya fırlatmaya yaramaktadır.

GDG tezi, ampirisist tarihyazımıyla kesiştiği oranda, doğal olarak, onun kronik sorunlarını da devralır. Yapısal belirlenimlerin silikleştiği bir açıklamada özneler, toplum ve tarih karşısında neredeyse yarı-tanrısal bir güçte tasvir edileceklerdir. Yukarıda ifade edildiği gibi, bunun doğrudan bir izleği, GDG tezini benimseyen düşünürlerin, Türkiye'de yaşanan süreçlerin analizinde, öznelerin iradelerine aşırı bir önem atfetmeleridir. Örneğin, Jön Türklerin fikirleri, tarihsel çözümler için elbette önemli bir veri olmakla birlikte; bunlar, Mardin'in (2008) kullandığı şekilde devrim sürecinin anlaşılmasında doğrudan doğruya temel referans noktaları olarak alınamazlar. Boran'ın (1992: 78) dediği gibi:

Sosyal olayların anlamı ve önemi... onlara katılanların kişisel saik ve maksatlarından çok öbür sosyal olayların ışığında anlaşılır. Sosyal olayların yine sosyal olaylarla izah edilmesi temel bir metod kuralıdır. Olaylara katılan kişilerin sübjektif saik ve maksatları üzerinde, bunlar, sosyal etkileri yansıttığı ölçüde durulur.

Yukarıda söylenenlerle doğrudan ilişkili olan, ancak özne-merkezcilik sorununda ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da GDG tezinde devletin ve bürokrasinin kavramsallaştırılmasında açığa çıkan epistemolojik problemlerdir. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

Devletin ve Bürokrasinin Kişileştirilmesi ve (Sivil) Topluma Mutlak Bir Karşıtlık İçinde Kurgulanması

GDG tezi, sadece birey-öznelerin irade ve pratiklerini arka arkaya sıralayarak değil, pek çok kez de devlet/bürokrasiyi kişileştirerek özne-merkezciliğe savrulur. Zira GDG tezinde devlet/bürokrasi çoğu kez, toplumsal egemenlik

ilişkilerinin dışında ve kendi iradesine göre şu ya da bu yönde hareket eden, bir bilinç ve kişilik sahibi, tekil bir varlık gibi kurgulanmaktadır: Devlet/bürokrasi, kendisini güçlendirmek için sivil toplum ithal etmeye karar verir. Devlet/bürokrasi, bir şekilde ikna edildiğinde burjuva yetiştirmeye koyulur. Devlet/bürokrasi, Batı'yı iyi anlayamadığı için, sivil güçlerin gelişimini engellememesi gerektiğinin farkına varamaz. Devlet/bürokrasi düşünür, düşünür ve kendisini kurtarmak için reform yapmaya karar verip parlamento açar. Devlet/bürokrasi savaşlar çıkarır. Devlet/bürokrasi, burjuvaziyle artı değer kapma yarışına girer. Devlet/bürokrasi gayrimüslimleri ülkeden sürer, katliamlar yapar vs... Devlet ve bürokrasi işte bu şekilde, (sivil) topluma ve toplumdaki egemenlik ilişkilerine dışsal olarak kurgulandığında, ona hâkim olan iktidar bloğu ve ona hâkim olabilmek için kıran kırana sürüp giden mücadeleler görünmez kılınır. Böylelikle devletin ve bürokrasinin, bir yönüyle, farklı tarihsel konjonktürlerde farklı güçlerce fethedilebilen bir mücadele alanı olduğu gerçeğinin üstü örtülür.

Üstelik bu kurguda görünmez kılınan, sadece farklı tarihsel periyotlarda farklı iktidar bloklarının devlet aygıtı üzerindeki kontrolü değildir; bu kurguda, (sivil) toplumdaki eşitsizlikler de çözümlenmenin dışında kalmaktadır. Tesadüf değildir ki, bir önceki bölümde incelenen düşünürlerin tamamı, hangi kavram setini kullanırlarsa kullansınlar, burjuvaziye ve büyük toprak sahipliğini, devletin karşı safında konumlamışlardır. Yani 'devlet-toplum', 'devlet-sivil toplum', 'merkez-çevre', 'bey takımı-halk' vb. nasıl bir kavramsallaştırma tercih edilirse edilsin, toplumun egemen sınıfları, bu ikiliklerin ikinci tarafında (toplum, sivil toplum, çevre, halk safında) kalmaktadır. Böylelikle toplumun egemen sınıfları, toplumun geri kalan tüm kesimleriyle birlikte, devletin ezdiği, örselediği, nefes aldırmadığı, mağdur bir gruba dönüşmektedir. Bu, toplumsal egemenlik ilişkilerinin görünmez kılınmasına yol açmaktadır.

Dahası, devlet, kişilik sahibi bir varlık olarak kurgulanıp, onu ele geçirme yolunda verilen mücadeleler ve bunların siyasal sonuçları araştırma alanının dışına çıkarıldığında; süreklilik taşıyan yığınla olgunun arasında, çok kritik önem taşıyan tarihsel kopuşlar da seçilemez olur. Daha doğrusu bu kopuşlar, devletin/bürokrasinin, şu ya da bu yönde farklılaşan tutumlarıyla açıklanır. Örneğin, devlet aygıtının işlevinin değişmeye başlaması ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine köstek değil, destek olacak nitelikte politikalara yönelmesi, o aygıtı (devleti) kontrolleri altında bulunduranların değişimine bağlanmaz. Öznenin (devletin/bürokrasinin), aynı amaç (devletin bekası) yolunda, olsa olsa strateji değişikliğine gitmiş olması gerekir: Osmanlı devlet adamları, "Batılı tavsiye"lerin etkisiyle, güçlü bir devlet için ara toplumsal sınıfların faydalarına "ikna" olduklarında (XIX. ve XX. yüzyıllarda) burjuvazi imal etmeye karar verirler (Mardin, 1991: 198-199). Böyle bir mantıkla, parlamenter rejime geçişten

anayasanın ilânına, idari reformlardan ekonomi alanındaki önlemlere; tüm değişimler, aynı öznenin (devlet/bürokrasinin) ülkeyi çağdaşlaştırma yolundaki çeşitli reform girişimleri olarak okunacaktır. Bütün bunların arka planında, somut çıkarlar ekseninde farklılaşmış olan toplumsal sınıfların ve onların farklı dilimlerinin birbirleriyle yaptıkları mücadeleler ise çözümlemenin dışında kalacaktır. Bu kurgu da yine özne-merkezli tarihyazımının bir türevidir; nesnel belirlenimler yine araştırma evreninin dışında kalmış durumdadır. Sadece özneliğin biçimi değişmiş; Jön Türkler, İttihatçılar ya da Kemalistler gibi birey-öznelerin yerini, kişileştirilmiş bir forma sokulan devlet/bürokrasi almıştır.

Bu noktada artık şu kritik soru sorulabilir: Osmanlı-Türk toplumunun yaşadığı ve XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başında hızlanan dönüşüm, gerçekten de devlet aygıtının yoğun müdahalelerine sahne olmamış mıdır? Eğer öyleyse ve GDG tezi buna dair açıklayıcı bir çerçeve sunamıyor ise alternatif bir açıklama nerede olabilir ve bu açıklama, başlıca hangi unsurlara dayandırılabilir?

Sıradaki kısımda temel olarak bu soruya cevap aranmaktadır. Ancak Osmanlı-Türk toplumunun yaşadığı dönüşüme damga vuran tüm nesnelliklerin, bu çalışmanın bir altbölümünde doyurucu biçimde ortaya konamayacağına peşinen kabulüyle, burada sadece, böyle bir açıklamanın dayanabileceği temel bazı öğelere işaret edilmekle yetinilmektedir.²³

Geç Modernleşme Koşullarında Osmanlı-Türk Modernleşmesi

Aşağıda, farklı kuramsal geleneklerden gelen dört farklı düşünürü ait pasajlar arka arkaya sıralanmaktadır. Bu alıntılar biraz uzun olmakla birlikte, çalışmanın bu bölümüne bu şekilde giriş yapmak, Osmanlı-Türk modernleşmesine damga vuran nesnel belirlenimlerin tespiti ve bunların birçoğunun Türkiye'ye özgü olmadığını vurgulanması için elverişli bir başlangıç olabilir.

[C]emaatlerini Batı'ya yönlendirmek istediler.... Yapılması gerekli değişiklikler, bağımsız bir devlet kurmaktan yeni toplumsal davranış protokolleri geliştirmeye kadar birçok şeyi kapsıyordu. Hem devlet için bağlayıcı bir unsur olarak hem de yeniden biçimlenmiş düzeni insanlara aşılamanın bir aracı olarak milli kültürün zorunlu olduğu ortaya çıktı (Jusdanis, 1988: 10).

Bir milli kültür fikri, yeni bir kimliğin icadı, kültürel mühendislik yoluyla mümkün kılınmıştır (Jusdanis, 1988: 50).

Genel itibarıyla, kapitalistlerin kapitalizmden önce ortaya çıktığı ve kendilerine hizmet etmeye odaklı bir devleti önceledikleri Batı Avrupa'daki süreç [burada] tersten işlemiş gibi gözüküyor.... [Devlet,] limanlarını açmaya zorlayan buyurgan yabancıların teknolojik ve askeri başarılarına ulaşmak amacıyla, kendi kapitalistlerini yaratmak durumunda kalmıştı (Ollman, 2008: 70-71).

Ulusal güçlerin bunu [ekonomik gelişmeyi] gerçekleştiremediği alan ve durumlarda, merkezî hükümet için içine girmeliydi... (Sander, 2003: 222).

[D]ış askerî baskıya cevap olarak ortaya çıkan devlet-güdümlü gelişme şekli... belirgin [idi] (Wood, 2006: 140).

Dikkat edilirse bu alıntıların, GDG tezinde Türkiye'ye dair öne sürülenlerden muhtemelen tek temel eksikliği, bu pasajlarda aktarılan gelişmelerin Osmanlı devlet geleneğiyle ilişkilendirilmemiş olmasıdır. Bu alıntıların herhangi bir yerine "Osmanlı'da" veya "Türkiye'de" gibi bir ibare eklenirse ve GDG tezi savunucularının metinlerinin içerisine yerleştirilirse bu entegrasyon neredeyse mükemmel bir uyum içinde gerçekleşirdi. Hâlbuki bu pasajların hiçbirisinde Türkiye'den bahsedilmemektedir. Jusdanis'e ait alıntılarda söz konusu olan ülke Yunanistan'dır. Sander ve Wood, Almanya'dan; Ollman ise Japonya'dan bahsetmektedir.

Bu alıntılarla vurgulanmak istenen, benzer nesnel koşulların (modernleşmede gecikmişliğin), çok uzak coğrafyalarda da olsa, benzer siyasal ve ideolojik konumlanışları beraberinde getirebildiği gerçeğidir. Elbette modernleşmede gecikmişliğe gösterilecek reflekslerin muhtevası, bu durumda olan tüm toplumlari kesecek bir biçimde ve kesin, katı bir liste çerçevesinde formüle edilemez. Yine de birtakım reflekslerin, ülkeleri ve kıtaları aşan benzerliği çarpıcıdır.

Geç modernleşmenin en tipik karakteristiklerinden biri, kapitalistleşmenin ve onun tüm hayatı kuşatan etkilerinin yeni yeni belirmeye başladığı ülkelerde, kendi ülkesi dışındaki modernleşme süreçlerinin bilgisine sahip olan iktidarların, bu nesnel konumlarından hareketle ülkenin dönüşümünü etkin bir biçimde yönlendirip, hızlandırmaya çalışmasıdır (Çulhaoğlu, 2007: 171). Biraz daha açmak gerekirse; modernleşme süreçlerinde ilk olarak deneyimlenen gelişmelerin bilgisi (ki bunun içerisine 1789, 1830, 1848 ve 1871'deki toplumsal hareketler, 1864'de Enternasyonal'in toplanması, farklı parlamenter deneyimler, endüstri devrimi ve onun tüm sonuçları, kentleşmenin toplumsal yaşama olan etkileri, hukuk alanındaki yeni düzenlemelerin beraberinde getirdikleri vb. sayısız tarihsel deneyim girer), bu deneyimlerin ilk olarak açığa çıktığı coğrafyanın dışında kalan iktidarlar için bir sır değildir. Bunların bilgisine sahip iktidarlar, düşünce ve edimlerinde, tüm bu yaşanan süreçlerden sanki habersizmişçesine, tamamen doğaçlama bir biçimde hareket etmezler, edemezler. Örneğin, sanayileşmenin üretim kapasitesini radikal biçimde arttırdığının; ama aynı zaman bu gelişmenin, sınıf çatışmasını keskinleştirdiğinin bilgisine sahip olan bir iktidarın nesnel konumu, insanlık tarihinde bu süreçlerin ilk defa deneyimlendiği ülkelerdeki iktidarların konumuyla aynı olamaz. Bu örnekte, geriden gelen ülkelerin

iktidarları, bir yandan sanayileşmenin hızla gerçekleştirilmesine yönelik politikalar geliştirmeye çalışırken; diğer yandan da modern sınıf kavgalarının patlak verip büyümesine karşı çeşitli önlemleri erkenden almaya yönelebilirler. Bu tür reflekslerin altında yatan temel belirleyici, altı-yedi asırdır tarih içerisinde askıda kalabilen bir töz olarak Osmanlı devlet geleneği değil; modernleşmede gecikmişliğin beraberinde getirdiği nesnelliklerdir.

Öyleyse geç modernleşme deneyimlerinde iktidarlar, modernleşme sürecini etkin biçimde yönlendirmeye daha meyillidirler. Bu yoğun müdahaleler, eğitim-kültür faaliyetleri vasıtasıyla ideal yurttaşların bir an önce biçimlendirilmesi isteğinden iktisat politikalarının tayin edilmiş şekline kadar, çok çeşitli içeriklerde tezahür edebilir. Bilhassa Japonya, İtalya ve Almanya gibi, dünya siyasetinde önemli bir yer tutan ülkelerdeki iktidar kadroları için bu müdahaleciliğin, çok daha planlı-programlı, ama aynı zamanda çok daha aceleci bir nitelikte ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bu ülkelerde modernleşmenin hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesi meselesi, dünya siyasetinde ayakta kalabilme mücadelesine dönüşecektir. Yani modernleşme sorunu bir açıdan, ulusal anlamda varlığını koruyabilme; gücünün zayıfı yuttuğu bir dünyada hayatta kalabilme mücadelesi olarak da görülecektir. Bu sosyal-darwinist refleks, Türk aydını ve siyasetçileri için de geçerlidir.

Yukarıda söylenenlerden çıkartılabilecek bir diğer sonuç, modernleşmede gecikmişliğin, siyasal iktidarlar ile egemenliklerini yeniden ürettikleri toplumsal sınıflar arasındaki açığı da fazlasıyla büyüteceğidir (Çulhaoğlu, 2002: 419-420). Aslında sınıf çıkarlarının siyasal temsil, çoğu kez, bir sınıfın üyelerinin beklenti ve isteklerinin olduğu gibi siyasal arenaya yansıtılması şeklinde gerçekleşmez. Ancak geç modernleşme deneyimlerinde siyasal iktidarların dünya görüşü, ufku ile, egemen sınıfların üyelerinin beklenti ve istekleri arasındaki açığı daha da büyümektedir. Feroz Ahmad'ın (1996: 185) şu tespiti, tam da bu durumla ilişkilidir:

Kemalistleri, kendi burjuva destekçilerinden ayırt eden şey, önemli bir unsurunu sanayinin oluşturduğu uzun vadeli bir yeni Türkiye perspektifine sahip olmalarıydı. Oysa burjuvazi, durumu, kendi dar perspektifi açısından değerlendirerek Avrupa'nın denetimindeki bir ekonomide ticari aracı rolünden elde edeceği kârla yetinmekten memnun görünüyordu.

Yukarıdakiyle ilişkili olarak, geç modernleşme deneyimlerinde gözlemlenebilecek bir diğer çarpıcı ortaklık ise liberalizmin, siyasal düzeyde görece zayıf bir akım olarak varlığını sürdürmesidir. Görece zayıflıktan kasıt, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve hatta Fransa'yla yapılacak kıyaslamalarda, liberal ideolojinin siyasal arenada görece etkisiz kalmasıdır. Aslında bu bölümde şu ana kadar

tüm söylenenler, modernleşmede gecikmişlik ile liberalizmin erken bir tarihte güçlenebilmesi arasında, -en azından bir eğilim olarak- negatif bir ilişkinin var olduğunu ortaya koymaktadır. Zira modernleşme sürecinin hızlandırılmaya çalışılması bile, adem-i müdahaleci politikaları çekici bir alternatif olmaktan uzaklaştırmaktadır. Bu durum, sadece sınıflar-üstü bir mevkide kendini sunmakta olan iktidar kadrolarının özlem ve beklentileri açısından değil; bizatihi burjuvazinin objektif çıkarları açısından da geçerlidir. Çünkü modernleşmede gecikmişliğin bir diğer yüzü, burjuvazinin görece güçsüzlüğüdür ve bu durumdaki ülkelerin burjuvazisi, hem sermaye birikimi için hem de gelişmiş ülkelerin kapitalistleri karşısında ayakta kalabilmek için, devletin koruyucu ve düzenleyici müdahalelerine fazlasıyla muhtaçtır.²⁴

Demek ki, az gelişmiş ülkelerin, kapitalizmin en ileri ülkeleriyle aynı aşamalardan geçerek kapitalistleşmesi objektif olarak da mümkün değildir (Savran, 2011b: 278). Çünkü Fransa, İngiltere, ABD gibi ileri formların mevcut olduğu bir dünyada, tam da bu ülkelerin varlıkları ve dünya ölçeğinde oynadıkları roller nedeniyle; geriden gelen ülkelerde yüzyıllara yayılan ve tümüyle kendi iç dinamikleriyle işleyen bir kapitalistleşme süreci olanaksızdır. Öyleyse Türkiye’de iktidarın, devlet aygıtını bu doğrultuda yoğun bir biçimde kullanması, toplumun egemen sınıflarının aleyhine değil; lehine olacak bir girişimdi. Tersten ifade etmek gerekirse; devletin, iktisadi yaşama mümkün olduğunca müdahaleden kaçınması ve ‘gece bekçiliği’ne indirgenmiş bir devlet anlayışı, Türk girişimcilerin objektif çıkarlarıyla kesinlikle bağdaşmamaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başında Müslüman-Türk girişimcilerin, onlara ucuz hammadde sağlayacak, onları çok cömert teşviklerle destekleyecek, sermaye birikimine doğrudan destek olacak; aynı zamanda da onu hem yabancı hem de gayrimüslim girişimcilere ve ayrıca alt sınıflara karşı da koruyacak maharetle bir devlete ihtiyaçları vardı. Bu koşullar altında özetle, kapitalizmin gelişim koşulları ve Müslüman-Türk girişimcilerin objektif çıkarları, tam da müdahaleci bir devleti çağırırmaktaydı. Bu misyonu da tarih sahnesinde, İttihat ve Terakki ile CHP iktidarları üstlenmişti.²⁵

Bu itibarla Türkiye’de siyasal liberalizmin güçlenememesinde, Prens Sabahaddin’in ya da örneğin Ahrar Fırkası gibi örgütlerin siyasal eğilimleri ve becerilerinin ya da siyasal iktidarın (veya liberal yazında daha öne çıkarılan terimlerle; ‘bürokratların’, ‘İttihatçıların’, ‘Kemalistlerin’) baskıcılığının ve tepeden inmeciliğinin asli faktörler olamayacağı görülmektedir. Geç modernleşme deneyimlerinde liberal ideolojinin, İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkelere oranla oldukça cılız bir siyasal etkiye sahip olmasında, Türkiye istisnai bir konumda değildir. Dahası bu, bir tesadüf de değildir. Devlet aygıtının siyasal iktidarca son derece müdahaleci bir biçimde kullanılması, asıl olarak, Türkiye’de

kapitalizmin gelişiminin objektif gereklilikleriyle, iktidar bloğunun sınıfsal muhtevasının özgül biçimleniş tarzıyla ve kimi detaylarda da siyasal temsilci ile egemen sınıflar arasındaki açığı büyüten nesnelliklerle açıklanabilmektedir.

Geç modernleşmenin yol açtığı siyasal-ideolojik konumlanışlara dair bu bölümde tüm söylenenler, şu ya da bu ölçüde, asıl ivmelenmesini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren; yani kapitalizmin emperyalizm çağında yaşayan modernleşme deneyimleri (örneğin İtalya, Almanya, Japonya, Çin gibi ülkeler) açısından son derece karakteristiktir.²⁶ Üstelik bunlar, -siyasal iktidarın yoğun müdahaleciliği, modernleşmenin bir proje olarak tasarlanması, siyasal-ideolojik üstyapı ile maddi dinamikler arasındaki açının genişliği, sosyal-darwinist etki, acelecilik gibi- Türk modernleşmesinin en tartışmalı niteliklerine dairdir. GDG tezi ise Türkiye'nin yaşadığı deneyimin, diğer bazı modernleşme deneyimleriyle olan bu paralelliklerinin keşfedilebileceği bir teorik çerçeveyi sunmadığı gibi; devletin müdahalesini gördüğü hemen her olguyu, yüzyılların derinliklerinden gelen ideolojik bir öze bağlayarak mistifize etmektedir.

Sonuç

Türkiye'de modernleşme sürecinde öne çıkan öznelerin, onları kuşatan nesnel belirlenimlerin dışında ya da üstünde bir varlığa sahipmiş gibi ele alınmaları, Türkiye'deki literatürde sıklıkla karşılaşılan temel bir yöntemsel sorundur. GDG tezi, bu yöntemi, fasıllı bir şekilde (devlet geleneği gibi bir ara duraktan) geçerek yeniden üretmekte; son kertede, tıpkı ampirisist tarihyazımının yaptığı gibi, tarihsel hareketi, öznelerin büyük bir serbesti içinde şekillenen irade ve edimleri etrafında açıklamaktadır. Bu durum, toplumsal dönüşümleri çözümlenmede genellikle birey-öznelerin kararlarının temel alınmasıyla, kimi durumlarda da devletin/bürokrasinin toplumun dışında ve irade ve bilinç sahibi bir varlık olarak kurgulanmasıyla gerçekleşmektedir. Özne, ister bir kişi (örneğin Mustafa Kemal) ya da bir grup (örneğin İTC), isterse de kişileştirilmiş bir kurumsallık (devlet/bürokrasi) olarak sunulsun; her halükârda GDG tezinde tarih, öznelerin irade ve edimlerinin tarihidir.

Hâlbuki Türk modernleşmesinin 'yapıcı'larının bizatihi kendileri de bu sürecin ve bu sürecin beraberinde getirdiği dinamiklerin bir ürünüdürler. Jön Türkler, İTC ya da CHP gibi siyasi öznelerin tarihsel önemleri, içinde yaşamakta oldukları nesnellüğün basit birer taşıyıcısı olmaktan öteye geçebilmiş olmalarıdır. O nesnellüğü dışarıdan, yoktan var etmemişlerdir. Bu özneler, içinde yaşadıkları ve bizatihi kendi varlıklarını da 'belirleyen' nesnellikler içinde düşünüp, yine bunlar içinde hareket etmekteydiler. Bu nedenle eski ve yeni toplum arasındaki farklılıklara bakılarak, bu özneler -ister övgü isterse de yergi şeklinde- bu farklılıkların yaratıcısı olarak nitelenemezler. Aksi, tanım itibarıyla öznenin,

içinde devinmekte olduğu nesnellığe dışsal olmasını gerektirirdi. Oysa böyle bir özne, hiçbir yerde ve tarihin hiçbir döneminde var olmamıştır. GDG tezinde zaman zaman birey-öznelerin yerine ikame edilen ve ontolojik olarak toplumun dışında kurgulanan devlet ise zaten, ne böyle bir bağımsızlığa sahiptir ne de bilinç ve irade sahibi bir varlıktır.

Bu anlamda, Türkiye'deki modernleşme tartışmalarını, devlete/bürokrasiye, Jön Türklere, İTC'ye ya da CHP'ye yönelik övgü ve yergilerin ötesine taşımak; nesnel belirlenimleri, o belirlenimler çerçevesinde hareket eden öznelerle karşı önelemek gerekmektedir. Bu öznelerin ne düşündükleri, içinde yaşadıkları nesnellığı nasıl anlamlandırdıkları, neyi başardıkları ve neyi başaramadıkları da elbette tartışma konusu edilebilir. Ancak modern-öncesi bir toplumun modern bir topluma dönüşümü gibi karmaşık, sayısız faktörle koşullanan devasa bir dönüşüm, GDG tezinde işlendiği şekliyle öznelerin iradeleriyle açıklanamaz. Asıl açıklanması gereken, öznelerin tercih ve edimlerinin niye o ya da bu yöne evrildiği; hangi etmenlerin bu öznelerin hareketlerini koşullandığı ve hatta tarihin, neden bu öznelere başrol oynama imkânını verdiği. Böyle bir açıklama tarzı ise öznelerin, nesnel belirlenimler karşısında dipnotlara indirgenmesini gerektirmektedir.

Sonnotlar

¹ Yukarıda, ilk kullanımda 'güçlü (aşkın/merkezî/ceberut/baskıcı/despotik) devlet geleneği tezi' olarak nitelenmiş olan bu tez, özel olarak belirli kişilere referansla ele alınmadığı müddetçe; yerden tasarruf amacıyla bundan sonra 'GDG tezi' şeklinde ifade edilecektir. Aslında söz konusu terimlerin ('aşkın devlet', 'despotik devlet' vb.), çalışmada ele alınan farklı yazarlarca ve burada ayrıca incelenmeyen takipçilerince tümüyle birbirlerinin eş anlamlısı olacak biçimde kullanıldıkları söylenemez. Ancak görüşleri burada tartışma konusu edilen; Heper'i, Küçükömer'i, Mardin'i, Aybar'ı ve onların takipçilerini, -aralarındaki tüm farklılıklara rağmen- bu çalışmada ele alınan sorunsal bağlamında bir arada düşünebilmek mümkündür. 'Güçlü devlet geleneği' ifadesi de tüm bu isimleri bir arada düşünebilmeyi mümkün kılan ve çalışma boyunca gösterilmeye çalışılan ortaklıkları nitelemek amacıyla kullanılmaktadır.

² Osmanlı çalışmaları alanındaki Weber etkisine dair toparlayıcı ve eleştirel bir çalışma için bkz. Sönmez (2010).

³ 'Despotik devlet' terimi, genellikle oryantalist bir içerikle, Doğu'daki iktidarların zorbalığını vurgulamak amacıyla yüzyıllardır Avrupa'da kullanımdadır. Bu hâliyle, siyasal ve toplumsal çözümlemelere genellikle köşeleri net olarak çizilebilecek steril bir anlamdan yoksun hâlde dâhil olmaktadır (Timur, 2010: 55). Ancak kavram diğer bir yandan da -nispeten daha iyi tanımlanmış bir içerikle- ATÜT tezine de entegre edilmiştir. Söz konusu olan ATÜT tartışmaları olduğunda; bu üretim tarzına eşlik eden 'devlet'e

dair geliştirilen bir diğer niteleme ise bilhassa Kemal Tahir'in romanlarıyla popülerleşen 'kerim devlet'tir (özellikle bkz. Tahir, 2005). Ancak ATÜT'çü tezlerde devletin 'despotik' ya da 'kerim' sıfatlarıyla tanımlanması, muhtevadan çok; aynı olguya karşı hissedilen duyguyu değiştiriyor gibi gözükmemektedir. İkisinde de devlet, her şeyi kontrol etmeye çalışan, mutlak bir otorite gibi resmedilir; ikincisinde ('kerim devlet'te) bu otoriterlik, daha anaç, tebaayı koruyup kollayan bir anlama evrilir.

⁴ ATÜT'ün yetkin bir biçimde savunulduğu bir çalışma için bkz. Divitçioğlu ([1967] 2010).

⁵ Yakın dönemde, Osmanlı'nın klasik dönemini böyle bir duyarlılıkla betimleyen ve bu tarihsel periyoda dair geleneksel tarihyazımının tutarsızlıklarına işaret eden toparlayıcı bir çalışma için Aytekin'e (2015), özellikle de buradaki "Kırsal Ekonomi, Artığa El Koyma Biçimleri ve Devlet" isimli alt-bölüme bakılabilir. Yine yakın dönemde Faroqi de merkezî devletin taşradaki hâkimiyetine dair kabul edilen geleneksel tezlerden oldukça farklılaşan ve yığınla ampirik veriyle desteklenmiş değerli çalışmalara imza atmıştır. Bunlar arasından özellikle bkz. Faroqi (2010: 112-142). Lowry (2010: 127-142) ise Osmanlı'ya dair güçlü, merkezî ve makine gibi işleyen bir devlet tasavvurunda sıklıkla vurgulanan devşirme usulü hakkında, mevcut literatürden radikal biçimde farklılaşan ve ampirik açıdan da oldukça güçlü biçimde desteklenmiş bir kurgu ortaya koymuştur.

⁶ Bu meselede özellikle Timur'un (2010: 26, 28, 55) açıklamaları yol gösterici niteliktedir. Timur, mülk-devlet anlayışının özel hukuk alanında değil; daha ziyade kamu hukuku çerçevesinde anlaşılması gereken ve mülkiyet biçimlerini somut olarak düzenlemekten ziyade, sultanların haşmetini dile getirmeye yarayan, ideolojik bir fiksiyon olduğunu göstermektedir.

⁷ ATÜT tezinin kapsamlı bir tenkidi için bkz. Oyan (2016).

⁸ Özellikle Kansu'nun (2002, 2016) çalışmaları, bu meselede geleneksel literatürde süregelen klişeleri büyük ölçüde etkisizleştirebilecek bir mahiyettedir. Kansu, çok geniş ve tafsilatlı bir bilgi yığınının gücü olarak, 1908'in bir devrim olduğunu, devleti kurtarma parolasıyla gerçekleştirilen bir islahat girişimine indirgenemeyeceğini ve 1908 sonrasında yaşanan sürecin de bir açıdan 'devrim-karşı devrim' mücadelesi olduğunu savlar.

⁹ Almanya özelinde 'sonderweg' tezini konu alan; ancak Türkiye'nin Batı'ya benzemeziğine dair tartışmalara da çok şey katabilecek bir çalışma için bkz. Blackbourn ve Eley (1984). Uluslararası literatürdeki güncel gelişmeler ışığında, Türkiye'de 'devrim'e ve özel olarak 'burjuva devrimleri'ne atfedilen kıstasların geçersizliğini ortaya koyan bir çalışma için bkz. Uçar (2013). GDG tezi çerçevesinde kritik bir önem taşıyan 'sivil toplum' ve 'toplum sözleşmesi' kavramları özelinde Batı toplumlarına yakıştırılan mevcut kabullerin güçlü bir eleştirisi içinse bkz. Dinler (2003).

¹⁰ GDG tezinin birçok temel önermesinin yakın dönemde yeniden üretildiği iki kapsamlı çalışma için bkz. Başkaya (2000) ve Belge (2012).

¹¹ Özne-merkezciliğin Türkiye'deki literatüre ne kadar egemen olduğu, ülkedeki siyasal bölünmeler üzerinden de gösterilebilir. Türkiye'de bir kanadın (sol-Kemalistlerin, ulusalçıların) Erken Cumhuriyet Dönemi'ne dair çözümlenmeleri ile karşısında yer alan kanadın (muhafazakârların, liberallerin ve sol-liberallerin) çözümlenmeleri, pek çok noktada birbirinin zıddı gibi görünmektedir: İlkinin 'inkılap', 'devrim' vb. nitelemelerle parlattığı dönüşüm; ikinci grupta 'tepeden devrim'e veya 'köksüz reform çabaları'na dönüşür. İlkinin 'muasırlaşma', 'çağdaşlaşma' dediğine; ikinci grup, 'Batı(lı)laşma', 'öykünmecilik', 'taklitçilik' gibi isimler verir. İlki, ülkedeki dönüşüme damgasını vuran özneleri, büyük devrimciler, kararlı inkılapçılar olarak sunarken; ikincisi, devletin bekası misyonu ile hareket eden bir memurlar/bürokratlar/kapıkulu kadrosunun eylemlerini görür. Özetle, ilk bakışta bunlar, Türk modernleşmesine dair gerçekten de birbirlerinden oldukça farklı iki açıklama biçimi gibi gözükürler. Ancak her iki bakış açısında da İttihatçıların ve Kemalistlerin neyi doğru, neyi yanlış, neyi iyi, neyi kötü yaptıkları; neyi başardıkları, neyi başaramadıkları; Batı'yı çok iyi biçimde mi anladıkları, yoksa hiç mi anlayamadıkları vb. hususlar tartışmanın merkezine alınmaktadır. Böylelikle tarih, 'siyasal öznelerin düşünce ve edimlerinin tarihi'ne dönüşmektedir. Her iki yorumda da yapısal koşullar ise 'tarihsel *arka plan*' sıfatıyla, gerçekten de arka planda kalırlar. Bu özellikleri itibarıyla, metodolojik açıdan, aslında yukarıda özetlenen iki yorum pek çok noktada birbiriyle özdeştir.

¹² Dolayısıyla burada Mardin'in, Türkiye'nin Batı toplumlarına benzemezliğine vurgu yapan çalışmalarının uzun bir dökümüne yer verilemeyecektir. Bu tespitin Mardin'de konsantre biçimde sunulduğu iki örnek metin için bkz. Mardin (1999: 34-77; 2012: 103-142).

¹³ Dikkat edilmesi gerekir ki GDG tezi, sadece Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nin gerçekliğini değil; burada Batı Avrupa'nın gerçekliğini de eğiip bükmektedir. Bu hususta birbiriyle ilişkili olarak özellikle iki sorun ön plandadır. İlki, kapitalizmin gelişmesini de mümkün kılacak, devletten bağımsız bir sivil toplum alanı algısı; ikincisi ise ilkiyle ilişkili olarak parlatılan, toplumsal sözleşme fikridir. Çalışma boyunca gösterileceği üzere, GDG tezi savunucuları, Batı'da var olan bu öğelerin, Osmanlı ve Türkiye toplumunda bulunmamasını çok önemli bir eksiklik olarak vurgulamaktadırlar. Ancak, her ikisinin de -en azından GDG tezinin savunucuları tarafından anlaşıldığı biçimiyle- Batı'da varlığı, oldukça tartışmalıdır. Demet Dinler (2003: 23) de bir yazısında bu soruna işaret etmektedir: "[T]oplumsal sözleşmenin Batı siyasal düşüncesinde devlet/toplum ilişkisini açıklamak ve hatta yeniden kurmak için geliştirilmiş zihinsel bir kurgu olduğu unutulur; kavram sanki maddi bir gerçekliğe tekabül edermişçesine kullanılır. Batı'da kapitalizmi önceleyen ve devleti sınırlandıran toplumsal güçler sayesinde gerçekleşen bir uzlaşma sonucunda sivil toplumun oluştuğu düşüncesi ise tamamıyla bir yanılsamadır. Sivil toplum/devlet ayrımı kapitalist ilişkilere özgüdür ve kapitalizmin yarattığı bir ayrımdır."

¹⁴ Aslında daha o dönemde Aybar karşısında Behice Boran (2010: 734) bu sorunu çok sarıh biçimde ortaya koymuştur: "... 19. yüzyıldan bu yana sivil ve askerî yönetim düzeni toprak mülkiyeti ve işletmeciliği düzeni üzerine kapaklanmış, ona bağlanmış olmaktan

çıkıştır, bu görevliler, artık görev karşılığı doğrudan doğruya toprak rantından pay almamaktadırlar. Yönetici grubun ekonomik temeli değişmiştir, Osmanlı düzenindeki gibi bir sınıf değildir artık. ... 19. yüzyıldan bu yana yönetici grup artık bir 'bürokrasi' niteliği kazanmıştır; yani, devletin yönetim mekanizmasında yer alıp devlet adına yaptığı görev karşılığı yine devletten para olarak ücret, maaş alan... kendisi bir 'sınıf' olmayıp esas itibarıyla toplumdaki egemen sınıflara hizmet eden, ama toplumdaki çelişkilerin ölçsüz keskinleşip toplumu patlatmaması için de bir yandan baskı usullerini kullanırken, bir yandan da şartların zorlamasıyla bir ölçüde sömürülen sınıfları da kollayan, az çok özerk, ama sınıf ilişkilerinden bağımsız değil, bir tabaka haline gelmiştir." Boran'ın, bürokrasi meselesinde Aybar'ın çözümlemelerine yönelik eleştirileri için bkz. Boran (1969a; 1969b). Aynı konuda, Aybar ve Boran'ın yaklaşımlarının karşılaştırmalı biçimde sunulduğu toparlayıcı bir metin için bkz. Atılğan (2007: 502-512).

¹⁵ Burada 'horlanmak' kelimesi gelişigüzel biçimde seçilmemiştir. Bu kelime, Türkiye İşçi Partisi'nden tasfiye edilmesinden önce Aybar tarafından, partisinin siyasal söylemlerindeki 'sömürü' kelimesinin yerine tercih edilmek istenmiştir (Atılğan, 2007: 475-478, 483, 488). Aybar'a göre, kitlelerle politik temas sırasında, 'horlanma' olgusunun yanında 'sömürü' olgusundan da elbette ayrıca bahsedilebilirdi. Bu anekdotun burada aktarılmasının sebebi ise şudur: Aybar'ın bu girişimi, sadece, oy kapma yarışında pragmatik kaygılarla dile getirilmiş bir stratejiyle ilgili değildir; "Batı klasikleri"ne yönelik bir dogmatizme düşmeyip yerli olabilme, Türkiye'nin kendine has şartlarını göz önünde bulundurabilme kaygısının da bir uzantısıdır (Atılğan, 2007: 474-478). Bu itibarla bu anekdot, metodolojik özgücülüğün, amaçladığının tam aksine bilimle ne kadar uzak noktalara düşebileceğini göstermesi açısından da önemlidir. Aybar'ın bu çıkışı karşısında o dönemde Boran ise 'sömürü'nün, horlanmanın yanına iliştilerilebilecek başka bir konu olmadığını, bu ikisinin iki farklı gerçeklikten türemediğini, horlanmanın, toplumdaki sömürü ilişkilerinin bir neticesi olduğunu ve bu itibarla asıl olanın, bu ikisi arasındaki bağlantıyı göstermek olduğunu savunmuştur (Atılğan, 2007: 483-484).

¹⁶ Zaten bilindiği gibi Aybar, Türkiye'nin *sui generis* bir toplum olduğu tespitinin yanına iliştilerilen, 'Türkiye'ye özgü sosyalizm' düşüncesinin de mimarıdır. Osmanlı-Türk toplumunun eşsizliğine yönelik vurgular Aybar'ın birçok yazısında bulunabilir. Bu görüşün konsantre biçimde sunulduğu bir pasaj için bkz. Aybar (1988: 43-45).

¹⁷ 'Üretici güçler' kavramını kullanmamakla birlikte, "seçkinler zümresi"nin ülkenin ekonomik gelişmesini engellediği görüşünü Mardin (2008: 297-298) de işlemektedir. Ancak bu tespit, Küçükömer'in teorik kurgusunda çok daha kritiktir.

¹⁸ Küçükömer'in bu kavramla, ATÜT'e gönderme yaptığı açıktır. Ancak bu kavramı doğrudan işlediği metinleri daha sonra kaleme alacaktır. Konuya dair bkz. Küçükömer (2009: 29-62, 133-143).

¹⁹ Karşılaştırma için özellikle bkz. Mardin (1999: 34-77).

- ²⁰ Karşılaştırma için özellikle bkz. Mardin (2008: 293, 297-299, 311).
- ²¹ Keyder'in çalışmasının eleştirisi için Boratav'a (1990), Başkaya'nınki içinse Aytekin'e (2001) bakınız.
- ²² Bkz. bu çalışmadaki 5-9. sonnotlar.
- ²³ Burada sadece ana hatlarıyla değinilen bu konuyu Varel (2018)'in ilgili bölümlerinde daha geniş biçimde ele almaya çalıştım.
- ²⁴ Burada söylenmek istenen, sermayenin, eğer koşullar farklı olursa devletin koruyucu ve düzenleyici tedbirlerine ihtiyaç duymayacağı değildir. Kastedilen, geç modernleşme deneyimlerinde sermayenin, devletin ekonomik ve hatta ekonomi-dışı müdahalelerine *daha fazla* muhtaç olduğudur.
- ²⁵ Savran bu konuda, burada söylenenlere birçok açıdan paralel bir yorum geliştirmektedir: "Tarihsel açıdan bakıldığında, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesine eşlik eden güçlü ve aktif devlet, her şeyden önce, Türk burjuvazisinin öteki sınıf ve sınıf dilimleri karşısında doğuşundan beri varolan zayıflığının bir ürünü olmuştur. Emperyalist sermaye karşısındaki konumunun zaafı ve Cumhuriyetin kuruluş döneminde Osmanlı burjuvazisinin öteki etnik ögelerine karşı vermek zorunda kaldığı şiddetli mücadele, bu burjuvaziyi, devletin kadrolarına (bürokrasiye) ölçüsüz biçimde yaslanmak zorunda bırakmıştır... Bütün bunlar, cumhuriyetin başlangıcından itibaren, burjuvaziyi devlete ve özellikle de devletin baskı aygıtına köklü biçimde bağımlı kılmıştır" (2011a: 186-287). Ekleme gerekir ki bu söylenenler, geç modernleşme deneyimlerinde siyasi öznelerin Batı ile kurdukları ilişki biçiminin, basitçe, öykünmeciliğe ya da batı(lı)laşmaya indirgenemeyeceğini de ortaya koymaktadır. Geç modernleşme deneyimlerinde siyasi iktidarların teorik-ideolojik düzlemde Batı'yla kurdukları ilişki, Batı'da görülen öğeleri kopyalama isteğinden ibaret değildir.
- ²⁶ Modernleşmede gecikmişliğin yol açtığı temel karakteristiklere dair çalışmanın bu kısmında dile getirilen pek çok husus ve hatta daha fazlası, çeşitli tarihlerde Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Kuramı'nın Türkiye'ye dair uyarlamalarında da işlenmiştir. Bunlar arasından özellikle bkz. Çulhaoğlu (1996); Küçük (1985: 555-576); Savran (1985; 1986: 49-72; 2011b: 270-282). Eşitsiz (ve bileşik) gelişime dair uluslararası literatür ise burada birkaç kaynağın sıralanmasıyla gösterilemeyecek bir genişlikte olsa da konuya dair temel ya da başlangıç niteliğindeki eserlerin bazıları olarak şu çalışmaların adları anılabilir: Löwy (2010); Mandel (1993); Troçki ([1931] 1998).

Kaynakça

- Ahmad F (1996). *İttihatçılıktan Kemalizme*. Çev. F Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Atılgan G (2007). *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Aybar M A (1968). *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

- Aybar M A (1988). *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi*. Cilt I, İstanbul: BDS Yayınları.
- Aybar M A (1993). *Aybar ile Söyleşi: Sosyalizm ve Bağımsızlık*. Söy. U Mumcu, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aydinoğlu E (2012). Düzenin Yabancılaşması ya da Bir Tezin Tarihsel Kaderi Üzerine Bir Deneme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, V (I), 66-98.
- Aytekin E A (2001). Fikret Başkaya (2000): Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi [Kitap Eleştirisi]. *Praksis*, 1, 261-269.
- Aytekin E A (2015). Kuruluşundan 18. Yüzyıla Dek Osmanlı İmparatorluğu: Başlangıç Nağmesi. İçinde: G Atılgan, C Saraçoğlu ve A Uslu (haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul: Yordam Kitap, 11-38.
- Başkaya F (2000). *Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Belge M (2012). *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Blackbourn D ve Eley G (1984). *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century German*. Oxford - New York: Oxford University Press.
- Boran B (1992). *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Boran B (1969a). Bürokrasi Üzerine Tartışmalar. *Emek*, 4.
- Boran B (1969b). Bürokratlar Bir Sınıf Mıdır?. *Emek*, 5.
- Boran B (2010). *Behice Boran: Yazılar Konuşmalar Söyleşiler Savunmalar*. Cilt I, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
- Boratav K (1990). Türkiye'de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi: Çağlar Keyder'in Kitabının Düşündürdükleri. *Marksizm ve Gelecek*, 3, 61-73.
- Çulhaoğlu M (1996). *Bir Mirasın Güncelliği: Tarih Türkiye Sosyalizm*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Çulhaoğlu M (2002). *Doğruda Durmanın Felsefesi: Seçme Yazılar: 1970-2000* (Cilt: 1). İstanbul: YGS Yayınları.
- Çulhaoğlu M (2007). Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu. İçinde: T Bora ve M Gültekinil (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 170-188.
- Dinler D (2003). Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi. *Praksis*, 9, 17-54.

Divitçioğlu S ([1967] 2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Eldem E (2013). Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak. *Cogito*, 73, 260-282.

Faroqhi S (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. Çev. A Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Heper M (2012). *Türkiye’de Devlet Geleneği*. Çev. N Soyarık, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Jusdanis G (1998). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişii*. Çev. T Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.

Kansu A (2002). *1908 Devrimi*. Çev. A Erbal, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kansu A (2016). *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. Çev. S Somuncuođlu, İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder Ç (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Küçük Y (1985). *Bilim ve Edebiyat*. Ankara: Tekin Yayınevi.

Küçükömer İ (1994). *‘Batılışma’: Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Küçükömer İ (2009). *Sivil Toplum Yazıları*. İstanbul: Profil Kitap.

Löwy M (2010). *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution*. Chicago, Illionis: Haymarket Books.

Lowry H W (2010). *Erken Dönem Osmanlı Devleti’nin Yapısı*. Çev. K Tanrıyar, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Mandel E (1993). Eşitsiz Gelişme. İçinde: İçinde: T Bottomore (Yay. Yön.), *Marxist Düşünce Sözlüğü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 208.

Mardin Ş (1991). *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş (1994). *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş (1999). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş (2008). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş (2012). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş (2013). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*. Çev. E Gen ve M Bozluolcay, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ollman B (2008). *Diyalektik Soruşturmalar*. Çev. C Saraçoğlu, İstanbul: Yordam Kitap.

Oyan O (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap.

Sander O (2003). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Savran S (1985). Osmanlı'dan Cumhuriyete: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu. *Onbirinci Tez*, 1, 172-214.

Savran S (1986). Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme. *Onbirinci Tez*, 3, 49-72.

Savran S (2011a). *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (Cilt 1: 1908-1980)*. İstanbul: Yordam Kitap.

Savran S (2011b). *Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap.

Sönmez E (2010). Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi. *Praksis*, 23, 39-62.

Tahir K (2005). *Devlet Ana*. İstanbul: İthaki Yayınları.

Tekeli İ ve İlkin S (2010). Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya. İçinde: M Ö Alkan (haz.), *Tarık Zafer Tunaya Anısına: Yedigâr-ı Meşrutiyet*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 213-245.

Timur T (2010). *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Troçki L ([1931] 1998). *Rus Devriminin Tarihi (Cilt 1: Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi)*. Çev. B Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Uçar Ö (2013). Türkiye'de Tarihyazımı ve Burjuva Devrimleri: Bazı Gereksiz Kıstaslar. *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar*, 16, 145-178.

Varel A (2018). *Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Wood E M (2006). *Sermaye İmparatorluğu*. Çev. S Oğuz, Ankara: Epos Yayınları.